

ОЛГА САВИЋ
МИЛЕНА СПАСОВСКИ

ВРСТЕ И ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ ПРИВРЕДНИХ И НЕПРИВРЕДНИХ ДЕЛАТНОСТИ ГРАДОВА У ДОЛИНИ МОРАВИЦЕ

— Анализа, одлике и промене —

Карте коришћења градског простора Пожеге, Ариља и Ивањице показале су осам основних категорија употребе простора у овим насељима (стамбени, стамбено-пословни, привредни, друштвено-јавно-управни, отворени, саобраћајни и обрадиво-шумски простор) и указале на територијално ширење и најважније промене квантитативног и квалитативног карактера које прате савремени развој ових насеља (1).¹⁾ Истовремено, неке од издвојених категорија (пословна, стамбено-пословна, привредна, друштвено-јавно-управна и саобраћајна), које су обухватале по неколико врста делатности, послужиле су и као путоказ за утврђивање основних функционалних одлика сваког насеља понаособ, као и промена у односу на раније стање у њима. Истовремено, послужиле су и за сагледавање међусобних разлика и сличности ових насеља.

За детаљнију анализу привредних и непривредних функција ових насеља поменуће карте нису пружале довољно материјала, те се, за праћење развоја сваког насеља и међусобне разлике, приступило изради детаљнијих карата. На њима се, рашчлањавањем појединих раније установљених, дошло до нових категорија које показују заступљеност појединих привредних грана и њихов размештај на територији ових градова. За свако насеље израђене су по две врсте карата. Прва врста, карте просторног размештаја привредних и непривредних делатности, кроз 9 новоутврђених категорија насталих рашчлањавањем пословног, привредног, друштвено-јавно-управног и саобраћајног простора, даје могућности да се сагледају врсте и просторни размештај појединих делатности (нпр. трговине, занатства, итд.) у овим насељима, што уједно показује разлике и сличности у њиховом привредном и општем значају. Осим тих 9 категорија на овим кар-

¹⁾ Издавање поменутих категорија извршено је у раду истих аутора: „Карте коришћења градског простора Пожеге, Ариља и Ивањице — функционалне одлике и промене“, објављен у часопису *Geographica slovenica*, бр. 10. Љубљана 1980.

тама присутна је делимично и десета, стамбена категорија, која се овде задржала због рашчлањавања раније издвојене стамбено-пословне категорије.

Осим просторног размештаја хоризонталног карактера, дат је и вертикални размештај, односно приказан је начин коришћења спратова у вишеспратним зградама. Ово такође показује разлике између ова три града и упућује на различитост у динамици њиховог развоја.

Треба посебно напоменути да за Ариље постоје две карте. На једној је приказано стање пре рата а на другој стање из 1977. године, што омогућује прецизније утврђивање промена у развоју ових насеља пре рата и сада.

Друга врста, карте структуре појединих делатности, на којима се вршило даље функционално рашчлањавање појединих простора, а посебно оних који се користе у трговини, занатству, банкарско-комуналним, туристичко-угоститељским и другим терцијарним делатностима, направљена је ради утврђивања промена насталих у односу на раније стање, с једне, и ради сагледавања садашњег степена развијености и размештаја ових делатности, с друге стране. Разлог посебног рашчлањавања ових делатности је у томе што су од првих почетака развоја ових насеља ове делатности стално присутне и што су најзначајније за њихово формирање: прво у варошице а потом, данас, у градске центре. Око 65 разних категорија и врста које су на картама назначене треба да укажу на промене и на савремени значај ових насеља, односно ових делатности у њима. Ово је нарочито значајно ако се упореди са предратним Ариљем, за које је такође дата засебна карта, где је приказана тадашња структура ових делатности.

Карте просторног размештаја привредних и непривредних делатности

Ариље. — Упоређењем карата просторног размештаја привредних и непривредних делатности на примеру Ариља из два различита периода, предратног и из 1977. године, могу се уочити основне разлике и промене у привредном животу и општем значају овог насеља настале током протеклих 40 година.

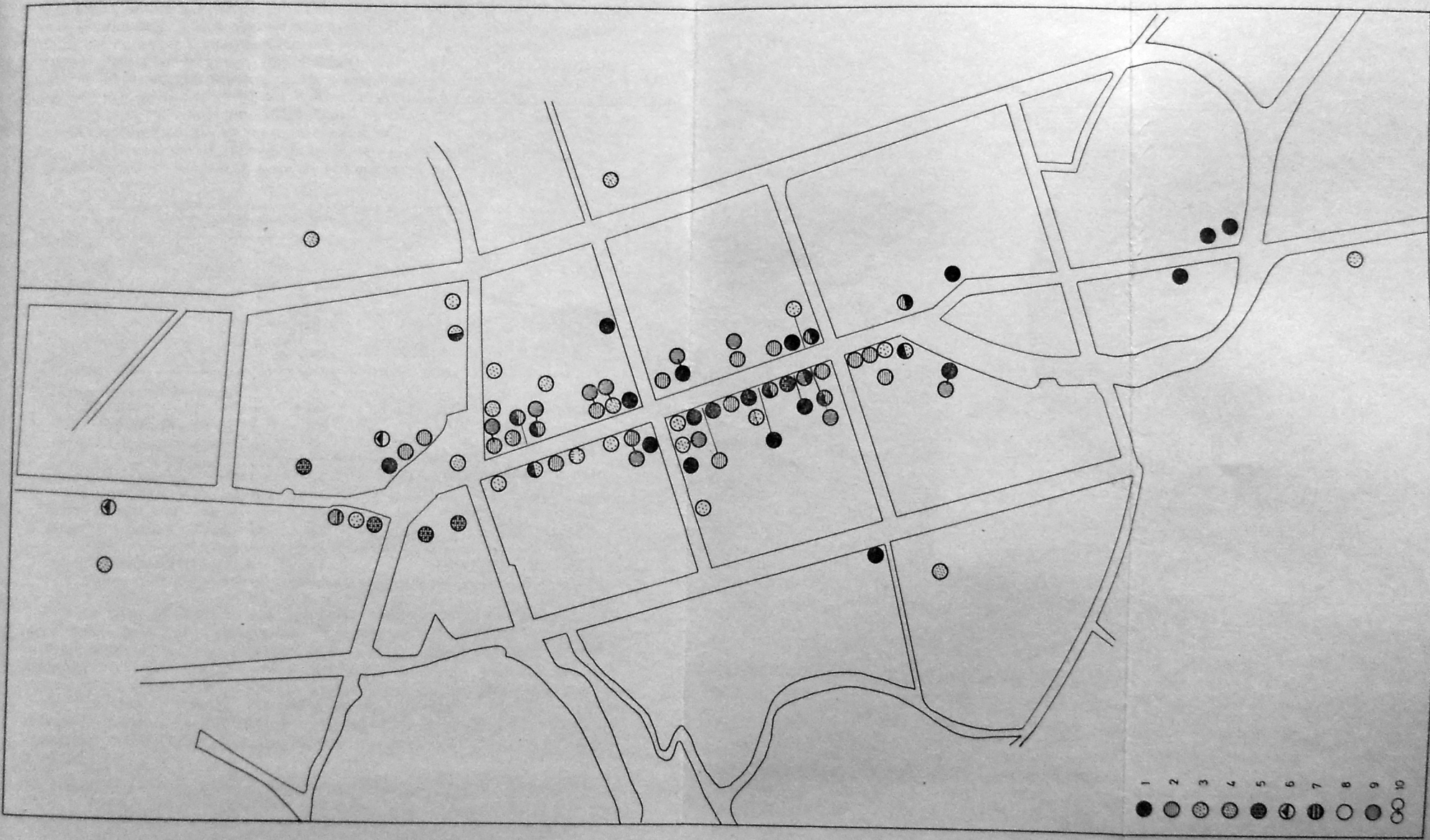
Претходно је на картама коришћења градског простора утврђено, и то директним мерењем, следеће (1, 6—7):

Стамбено-пословни простор је минимално порастао, како у апсолутној тако и у релативној вредности.

Друштвено-јавно-управни простор је знатно порастао. Скоро пет пута је већи него пре рата, али је његово учешће у укупној градској површини пре рата било минимално веће.

Пословни простор је имао пре рата већу површину него данас, а истовремено је и процентуално више учествовао у укупној градској површини.

Поред ових квантитативних разлика које су произашле из мерења хоризонталног распрострањења појединих површина пре рата и данас, нове карте показују и омогућују и другу квалитативну анализу самог простора, који се другачије користио некада а другачије данас.

Карта 1.

АРИЉЕ ПРЕ ДРУГОГ СВЕТскоГ РАТА

- Врсте и размештај привредних и непривредних делатности —
- 1. занатство 2. трговина 3. угоститељство 4. остала привреда 5. друштвено-јавно-управне 6. школство
- 7. здравство 8. саобраћај 9. стамбени простор 10. слаткиност.

Статистички преглед активног становништва према главном занимању у ариљском срезу у 1931. години указује на бројеве активних становника у одређеним привредним и непривредним гранама, односно на ниво развијености тих грана (таб. 1). Обзиром да су занатско-трговачке и јавно-управне делатности биле махом концентрисане у вароши, ови подаци могу послужити за приказ нивоа развијености појединих делатности у Ариљу и указати на његов функционални значај у том крају. Поређење ових података са подацима о активном становништву по делатностима у 1977. години (таб. 2) говори о променама и нивоу развијености појединих делатности насталих током 40 година, а које се уочавају на картама бр. 1 и 2.

Таб. 1. *Активно становништво среза ариљског према главном занимању у 1931. години (3, 36)*

Класе занимања	Број активних становника у срезу	% у односу на укупно активно становништво среза	% у односу на укупно становништво среза	% активних становника у занимањима под 2, 3, 4 и 5
1. Пољопривреда, шумарство и рибарство	6.182	94,4	39,6	—
2. Индустрија и занати	184	2,8	1,2	50,2
3. Трговина, кредит и саобраћај	70	1,1	0,4	19,1
4. Јавне службе, слободна занимања и војска	86	1,3	0,5	23,5
5. Друга занимања, без занимања и без ознаке занимања	26	0,4	0,2	7,2
6. Укупно активно становништво	6.548	100,0	41,9	—
Укупно становништво среза	15.640	—	—	—

Пре рата је Ариље било значајно трговачко-занатско средиште у средњем делу слива Моравице. У њему се највише трговало јабуком (будимком), сувим шљивама и пекмезом, стоком и другим пољопривредним производима овог краја (2, 218). Поред трговине и занатских дућана у ариљској чаршији је пре рата био велики број кафана и механа. Оне су прихватиле све који су се стицали у Ариљу током пазарних дана, а врло често су се преко њих обављале извесне спекулативне делатности, односно извоз неких пољопривредних производа из овог краја.

Бројно стање објеката одређене намене у Ариљу тридесетих година и запослени по појединим делатностима у 1931. години указују на ниво развијености појединих функција Ариља у том периоду.

Анализирајући број објеката и број запослених у апсолутним и релативним износима закључује се да је за Ариље тридесетих година овог века била најзначајнија занатска функција. У Ариљу је

тада било 29 занатских објеката а укупно у срезу 184 лица активна у занатству, од којих је већина била у самој варошици. Активни становници у занатству чинили су тада 2,8% укупно активних становника, односно 1,2% укупног становништва среза ариљског. Ако се, међутим, посматрају релативни односи, изузимајући активно становништво у пољопривреди, које је у већини са 94,4%, види се да је 50,2% свих запослених становника у делатностима ван пољопривреде, шумарства и рибарства било у занатству.

Већина занатских објеката била је смештена на простору чаршије (23) док је 6 објеката било у попречним улицама источно и западно од чаршије и јужно на ивањичком путу (карта 1).

Ниво развијености и однос занатства према другим гранама у Ариљу у 1971. години је друкчији (таб. 2). У њему је у 1971. години било 91 лице активно у занатству, или 5,8% у односу на укупно активно становништво. Процент активних у занатству у односу на активно становништво у гранама ван пољопривреде, шумарства и рибарства у 1971. години је знатно нижи него пре рата и износи свега 6,5%. Ови подаци показују да је у ариљском крају и у самом граду дошло до пада у развоју занатства у односу на предратни период.

У Ариљу је у 1977. години било 28 објеката намењених занатству, што, у односу на исте тридесетих година (29), говори у прилог опадања занатског значаја Ариља. Ово је свакако у вези са јачањем осталих функција, а посебно индустријске функције, у овом граду.

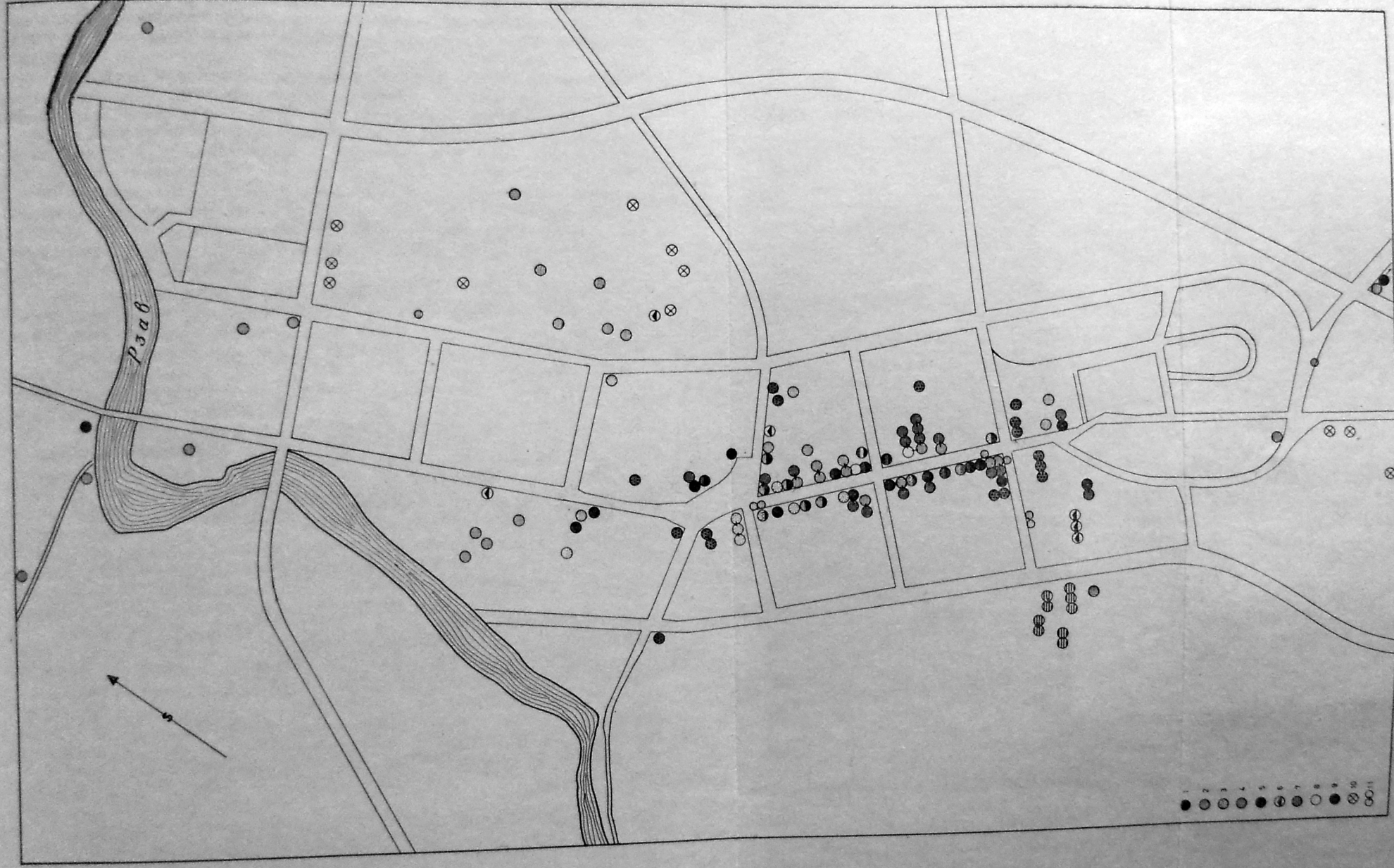
Објекти занатства су данас, углавном, распоређени на простору чаршије и то 23 а ван ње 5 (карта 2).

Ариље је пре другог светског рата било значајно трговачко средиште на подручју средњег слива Моравице. Тада су у њему постојала 22 трговачка објекта и сви су били смештени у чаршији, за разлику од занатских објеката којих је тада било и ван чаршије (карта 1).

Према попису становништва из 1931. године у делатностима трговине, кредита и саобраћаја било је у ариљском срезу 70 активних лица, што је чинило 1,1% укупно активних становника или 0,4% укупног становништва среза. Изузимајући запослене у пољопривреди, шумарству и рибарству запослени у овим гранама чинили су 19,1% укупно активних (таб. 1). Ови подаци као и подаци о броју трговачких објеката говоре у прилог развијене трговачке функције у самом Ариљу. Истина, она је тада била мање значајна у односу на занатство.

У Ариљу је у 1971. години у делатностима трговине и угоститељства било запослено 156 лица, што је чинило 9,9% укупно активних становника. У општини је у овим делатностима било запослено 276 лица или 2,3% укупно активног становништва. Ово говори о концентрацији трговачко-угоститељских објеката у самом граду, као и о порасту значаја ове функције Ариља у односу на предратни период (таб. 2).

Објеката намењених трговини било је у Ариљу у 1977. години 41, али је њихов размештај у односу на предратни период нешто другачији. Трговина и данас заузима, углавном, простор градског средишта, односно чаршије, и ту је смештен 21 трговински објект. Оста-

Карта 2.

АРИЉЕ

— Врсте и размештај привредних и неprivредних делатности 1977.—
 1. занатство 2. трговина 3. угоститељство 4. остала привреда 5. друштвено-јавно-управне 6. школство
 7. здравство 8. саобраћај 9. стабљинај 10. индустрија 11. спратност.

ли трговински објекти су у улицама источно и западно од чаршије, затим на аутобуској станици и у новим деловима града. Тако се као пословни трговински центар, сем чаршије и аутобуске станице, зачињу нова пословна жаришта, ближа потрошачу, у новим стамбеним деловима.

За Ариље је у периоду пре рата значајна и угоститељска функција. Тако је у њему на узаном простору чаршије, дужине 550 m, било тада 11 кафана. У попречним улицама источно и западно од чаршије биле су још 4 кафане, а осим њих постојао је у Ариљу хотел и кафана на путу за Ивањицу. Угоститељство је тада имало укупно 17 објеката, а данашње Ариље их има само 7. Поред ове квантитативне разлике ови се објекти разликују и по квалитету. Данашњи положај ових објеката остао је готово исти. Они су сви смештени у градској чаршији, осим једног на новој аутобуској станици, која поред саобраћајног, присуством ових и неких трговинских објеката, добија шири пословни значај.

Ова анализа показује да је размештај пословног простора трговине, занатства и угоститељства остао готово исти, и данас је, као и пре рата, смештен углавном дуж ариљске чаршије.

Разлике које се уочавају су следеће: изразито је опадање броја угоститељских и занатских објеката, док је број трговинских објеката данас повећан у односу на предратни период. Такође је смањено и учешће активних у занатству у односу на укупно активне становнике, док је у трговини и угоститељству повећано. Размештај угоститељских и занатских објеката промењен је тако што су они данас већином у чаршији а нема их ван ње нити на путу за Ивањицу. Једино је угоститељство добило један нови објект на аутобуској станици. Највише се промена види у трговинском простору, који је највише порастао и почиње да добија нова језгра у новим стамбеним деловима и на аутобуској станици. Премештање градске пијаце, односно тржишта, на простор поред аутобуске станице, допринело је стварању овог новог пословног дела у насељу. Пре рата тржиште (пијаца) је било на средишњем тргу.

Остала привреда, која такође улази у пословни простор града и која обухвата банке, складишта, комунална предузећа, расаднике и друго, углавном, је задржала исти положај као пре рата.

Зависно од тога којој врсти наведених делатности припада види се заступљеност у самој градској чаршији. Како је изграђено градско језгро било пре рата знатно уже у правцу исток—запад него данас, изгледа да је већи број тих објеката био уткан у саму чаршију, али се и данас, као и пре рата, део ових објеката налази у ободним деловима града. У Ариљу се данас запажа и извесно концентрисање ових објеката на јужном делу градске чаршије, на путу ка Ивањици.

Привредни простор, тј. индустријски и простор који су захватиле грађевинске и веће занатске производне организације, није пре рата у Ариљу био заступљен, тако да се не могу вршити поређења. Појава овог, у случају Ариља индустријског простора, који данас чини 4,4% укупне градске територије и заједно са грађевинарством 54,4% од укупно активног становништва, говори о најважнијој функ-

ционалној промени у данашњем Ариљу. У привредном простору највећу површину заузимају индустрија сита, метална индустрија, текстилна и индустрија грађевинског материјала, које дају нов квалитет привреди а и градском простору Ариља. Привредни простор се налази, углавном, у ободним и новим деловима Ариља, поред новог пута Ивањица—Ариље—Пожега и заузима знатно веће комплексе у градском простору но друге привредне гране.

Друштвено-јавно-управни простор је близу пет пута већи него пре рата, али је његово учешће у укупној градској површини било раније минимално веће него данас (1, 6). На картама 1 и 2 овај простор је рашчлањен у три категорије: јавно-управну-друштвену, школску и здравствену категорију. Свака од њих је различито заступљена и квалитативно се разликује од стања пре рата.

Јавне службе, слободна занимања и војска имале су у 1931. години 86 активних лица у ариљском срезу, односно у варошици где су махом биле концентрисане. То је 1,3% укупно активних, или 23,5% од активних ван пољопривреде, шумарства и рибарства. Овај податак указује на изразит значај друштвено-јавно-управне функције за тадашњу варош Ариље, које је било среско место, седиште лекара и школско средиште насеља у средњем сливу Моравице. Свакако да су поједине функције биле различито развијене пре рата и данас, те су заузимале и различит простор у ткиву вароши.

Тако је јавно-управни простор био пре рата далеко мањи него данас (5:12 објеката) и запошљавао је мање становника (1,3% : 6,6% укупно активног становништва). Он се раније налазио у северном делу насеља распоређен око градског трга (пијаце). У данашњем Ариљу сачувало се ово старо језгро око главног трга, али са једним издвојеним објектом на путу према Високој. Ново језгро јавно-управно-друштвеног простора изграђено је данас у јужном делу градске чаршије, око новоформираног трга, али се неки објекти овог простора јављају источно и западно од чаршије (обданишта, удружења и слично).

И школски простор је пре рата био мањи него данас (2:4 објеката). Школа се налазила у северном делу насеља, на путу за Пожегу. И данас је део школског простора остао на том месту, а нови школски објекти јављају се у индустријском делу насеља (школске радионице) и у ново изграђеном школско-здравственом језгру у Пискавицама, југоисточно од главне чаршије. Изградњом здравствених објеката Ариље добија и здравствену функцију и нови простор намењен здравству. У 1971. години у култури и социјалним делатностима било је у Ариљу 125 активних становника или 8,0% од укупно активних становника (таб. 2).

Карактеристично је, према томе, да се друштвено-јавно-управни простор повећао у односу на предратни период, диференцирао и поред старог језгра у северном делу чаршије добио и ново у њеном јужном делу. Нарочито је карактеристична појава већег броја издвојених објеката јавно-управног простора источно и западно од главне чаршије. Заједно са зградама намењеним здравству и школству, пораст и промене овог простора последица су тога што је Ариље, као

центар комуне, добило и одређене управно-политичке, школске и здравствено-социјалне установе које раније није имало. Пре рата је ово насеље имало само основну школу, једног лекара, а данас има и средње школе, дом здравља и разне друштвено-политичке и социјалне установе поред управних које су и раније постојале (суд, општина).

Сразмерно снажном послератном развоју саобраћаја у Ариљу је порастао и број објеката који служе саобраћају, од 1 пре рата на 4 данас. У Ариљу је у 1971. години било 48 лица активних у саобраћају, или 3,1% од укупно активних становника. Објекти намењени саобраћају данас су смештени три у чаршији и један у новом пословном језгру (аутобуска станица).

Овакве промене у положају и квалитету поменутог простора јасно указују на промене у значају појединих терцијарних делатности, као и на промене у општем значају овог комуналног средишта. Те промене су:

Опадање занатског значаја овог насеља, сем мањег броја објеката и броја запослених у њима, што никако није у складу са прирастом становништва у овом граду, манифестује се и у промени занатских врста, губљењу старих и појави нових заната.

Повећање броја трговинских објеката и броја запослених у њима и њихова појава (формирање) и у новијим градским деловима, указују на појачани значај трговине у насељу. У Ариљу су порасле потребе за снабдевањем становника, јер је оно у сталном бројном порасту, а истовремено све већом деаграризацијом и урбанизацијом околних села и у њима је у порасту број потрошача.

Знатно опадање броја угоститељских објеката указује на стагнацију односно успорен развој ове делатности. Угоститељство је тек последњих неколико година почело да добија већи значај за Ариље и усмерило свој развој ка модернизацији.

Све ове појаве су последица укупног послератног развоја наше земље а посебно ове области. Током првих послератних година због политике индустријализације више средстава се улагало у ову привредну грану, те је дошло до појаве првих индустријских постројења у граду, а то је имало за последицу стварање нових привредних простора. Индустрија је затим привукла на рад прво старо градско, а потом и становништво околних насеља које је почело да се насељава у Ариљу. Индустрија је привукла и велики број квалификованих мајстора занатлија, што се неповољно одразило на развој занатства. Мања улагања у трговину, занатство и угоститељство учинила су да су ове гране дуго тавориле и тек последњих година могле да се модернизују и развијају.

Други важан фактор у измени привредног значаја града, а тиме и у измени његовог простора несумњиво је урбанизација, у правцу које је, такође, био усмерен послератни развој наше земље. Пораст немолопривредног становништва један је вид ове тенденције. Она се затим огледа и у савременијем и организованијем начину живљења и функционисања појединих насеља, тако да се манифестује кроз вид савремене изградње и модернизације целокупног градског про-

стора (станови, саобраћајнице, пословне зграде, школе и слично), у бољој опремљености сваког од ових простора, и то како простора намењеног становању тако и простора намењеног појединим делатностима (трговина, угоститељство и слично). Даље, ту долази и изградња инфра-структуре (водовод, канализација), што има за последицу појаву нове гране привређивања, комуналне привреде.

Трећи значајан фактор је пораст становништва, који је последица развоја привреде и опште друштвеног значаја Ариља. Пораст становништва је утицао на пораст стамбеног простора овог насеља, али истовремено деловао на пораст потребе за објектима друге врсте (школама, здравственим установама, трговинама, угоститељским објектима итд.). На тај начин пораст утиче на појаву нових пословних објеката ван градског средишта, посебно објеката намењених трговини.

Четврти фактор је развој саобраћаја. Он је, такође, дошао после индустријског развоја и огледа се у порасту броја саобраћајница у Ариљу и у формирању Ариља у мање друмско саобраћајно средиште. Тако је саобраћај проширио површине које заузима у граду. Изграђене су нове улице, да повежу нове стамбене делове са старим градским језгром, изграђен је модеран пут са савременим коловозом Пожега—Ариље—Ивањица и створен је нов простор намењен искључиво овој грани, тј. аутобуска станица, бензинска пумпа итд. Тако је дошло до знатног пораста простора намењеног саобраћају, мада је његово процентуално учешће у укупном градском атару мање него пре рата (8,2 : 14,8% — извор 1, 8).

Док су ова четири фактора деловала као подстрек на развој неких нових привредних грана (индустрије), а тиме и на измене у простору, има и фактора који су деловали супротно. То је близина два већа и развијенија града на северу и југу, Пожеге и Ивањице. Близина ових насеља, а посебно и добра саобраћајна повезаност са њима, делују тако да ограничавају утицаје Ариља у овој области на релативно узану зону гравитације, што умањује потребе за развојем трговине, занатства и других сличних делатности у њему, а тиме успорава и развој ових делатности.

Динамика у промени простора у Ариљу није била нарочито снажно изражена. Простор чаршије, који је био а и сала је главно пословно језгро Ариља, није се јаче изменио у погледу добијања нових површина путем вертикалне развијености. У чаршији је данас само једна нова вишеспратница, углавном стамбеног карактера, а једино је приземље искоришћено за пословне сврхе. То је с друге стране утицало да се нови јавно-управни, школски, здравствени, па и делом пословни простор развија изван уже градске чаршије.

Пожега. — У Пожеги, за коју је дато само савремено стање, на карти коришћења простора, утврђено је следеће (1, 7):

Највише је учешће саобраћајног простора који обухвата 6,8% укупне градске површине.

После њега по учешћу долазе привредни (3,9%), пословни (2,1%), друштвено-јавно-управни (1,4%) и стамбено-пословни (0,2%).

Таб. 2. Активно становништво према делатности у 1971. години у Ариљу,
Пожеги и Ивањци (3)

Град	активно у делатности																				
	Укупно активно становништво	Индустрија и рударство	Пољопривреда, шумарство и рибарство	Трговина и услужно	Занатство	Стамбена и комунална делатност	Култура и социјална делатност	Делатност друштвених и државних служби	Остале делатности, ван делатности, непознато												
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%							
Ариље	1568	759	48,4	142	9,0	94	6,0	48	3,1	156	9,9	91	5,8	13	0,8	125	8,0	104	6,6	32	2,4
Пожега	3668	1011	27,6	217	5,9	571	15,6	280	7,6	431	11,8	427	11,6	24	0,6	336	9,2	290	7,9	81	2,2
Ивањца	2415	999	41,4	183	7,6	121	5,0	168	6,9	289	12,0	192	8,0	25	1,0	207	8,6	180	7,4	51	2,1

По апсолутним вредностима сви ови простори заузимају веће површине него у Ариљу, али процентуално и саобраћајни, и привредни и стамбено-пословни простор Ариља јаче учествују у укупном градском простору.

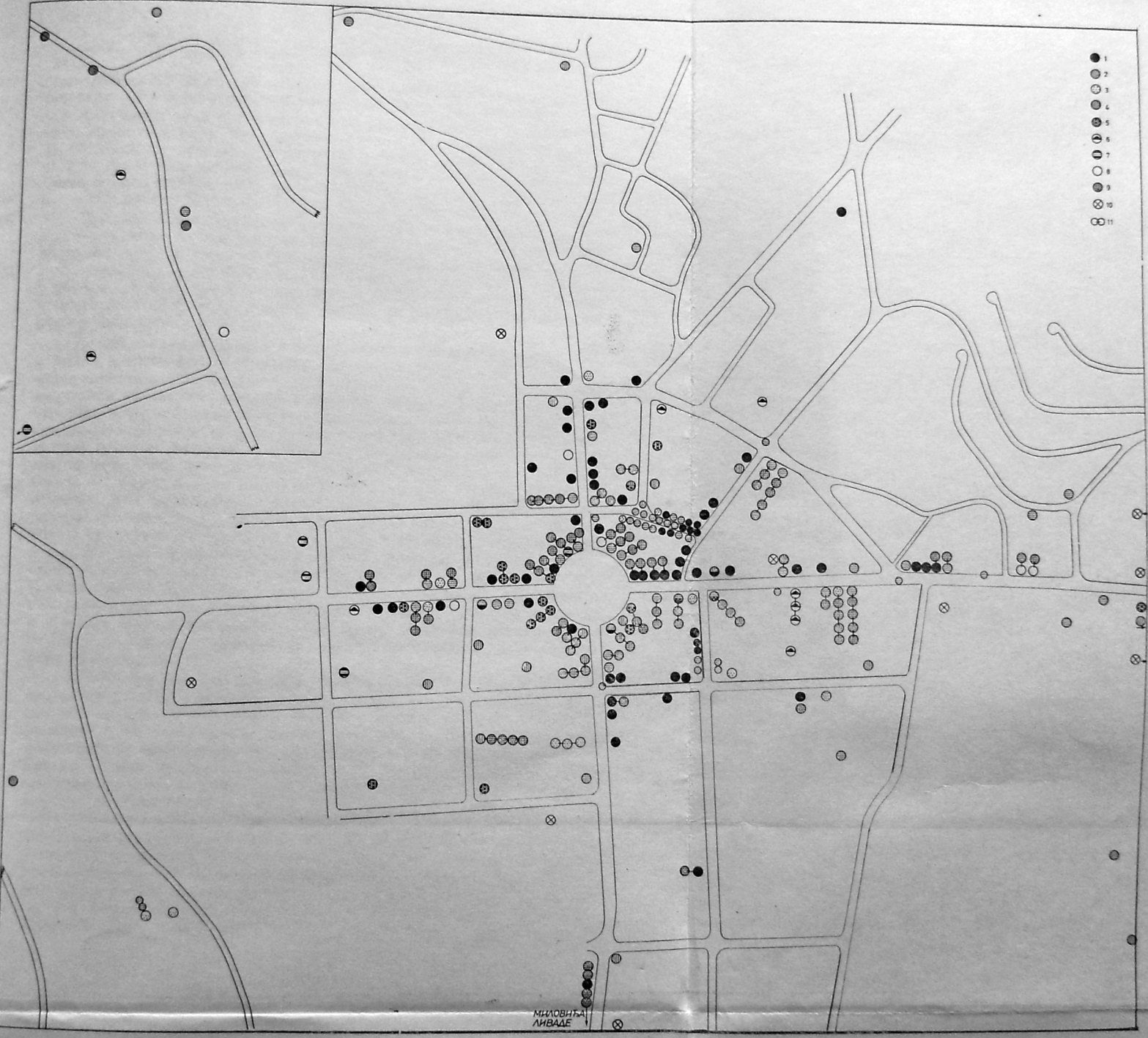
Осим тога, облик чаршије у Пожеги, која је истовремено и главни пословни део овог насеља, је другачији него у Ариљу и Ивањици. Због раније планске градње овог насеља (4, 31, 78) овде је чаршија крстастог облика. Дужина њена у правцу исток—запад је 900 m, а у правцу север—југ 550 m. Централни део насеља и чаршије, трг на раскршћу два главна правца, пута Чачак—Пожега и пута Косјерић—Титово Ужице, раније је био главно градско тржиште, односно пијаца (карта 3).

Данас су поред чаршије створена два нова пословна језгра. Измештањем пијаце у североисточни део града, између два крака чаршије, оног према Чачку и оног према Косјерићу, створило се ново пословно језгро у коме су на релативно малом простору концентрисани 12 објеката трговине, 7 занатских и 2 угоститељска објекта.

Друго мање језгро, а и мање значајно, је поред локалне аутобуске станице где су 4 објекта трговине, 6 занатских и 1 угоститељски објект. Ово језгро је у југоисточном делу насеља између пута за Чачак и пута за Ужице. Осим старе чаршије и ова два нова језгра, изоловани пословни објекти, односно стамбено-пословни објекти, јављају се широм нове градске територије, у деловима насеља Котарски грм и Лисиште на северу, и у новоформираном насељу Миловића ливаде на југу Пожеге.

Но ипак је број занатских, трговинских и осталих објеката појединих пословних простора и данас највише концентрисан у старој градској чаршији. Од укупно 67 занатских објеката 54 су у чаршији и на новој пијаци, а осталих 13 у југоисточном језгру и по осталим деловима Пожеге. Далеко већи број, близу три пута, занатских објеката него у Ариљу и један и по пут него у Ивањици указује и на већи занатски значај овог насеља, где се, осим приватних занатлија, јавља и један део услужних и производних занатских радионица опште друштвеног карактера. У занатству је у Пожеги било у 1971. години 427 запослених лица, што је чинило 11,6% укупно активног становништва, док је у Ариљу тај проценат износио 5,8% а у Ивањици 8,0.

О Пожеги као значајнијем трговинском средишту од Ариља и Ивањице говори скоро два пута већи број трговинских објеката (71 : 41 : 42). Процентуално учешће запослених у делатностима трговине и угоститељства у 1971. години је скоро једнако у Пожеги и Ивањици (11,8 и 12,0) а мање у Ариљу (9,9%), али изразито већи број трговинских објеката у Пожеги говори о њеној развијенијој трговинској функцији. Скоро исти број трговинских и занатских објеката (53 : 54) налази се у пожешкој чаршији и у новом пословном језгру на пијаци, а већи број трговина (18) је ван овог ужег градског језгра у новијим деловима града. То говори да је стара трговинско-занатска функција овог насеља и данас веома значајна, односно да је под утицајем модерног друмског и железничког саобраћаја, у коме По-

Карта 3.

ПОЖЕГА

— Врете и размештај привредних и непривредних делатности 1977. —

1. занатство 2. трговина 3. угоститељство 4. остала привреда 5. друштвено-јавно-управе 6. школство 7. здравство 8. саобраћај 9. стамбени простор
10. индустрија 11. сиратност

жега има улогу важне раскрснице, ово насеље добило подстрек за одржавање па и даље прогрес ове његове давнашње функције.

Опадање угоститељске делатности у односу на раније стање свакако прати и Пожегу. Тако угоститељство данас у Пожеги има само 13 објеката, од чега су 8 у чаршији и новом језгру код пијаце, а осталих 5 у мањим саобраћајно-пословним језгрима код локалне аутобуске и железничке, односно, међуградске аутобуске станице, као и у новом насељу Миловића ливаде, најудаљенијем делу Пожеге.

Простор остале привреде у Пожеги није концентрисан на једном месту, него широм градске територије. Ипак девет објеката ове врсте налазе се у ужем делу чаршије, и то на средишњем тргу (3) и на новој пијаци (4). Осталих 16 објеката ове делатности налазе се у другим деловима града изван чаршије, од чега се 5 налази око пута и пруге за Ужице, што указује, такође, на привредно-пословни карактер овог градског подручја.

Стамбено-пословни простор је у Пожеги површински већи него у Ариљу а мањи него у Ивањици, али је по учешћу у укупној површини мањи у односу на Ариље и Ивањицу. Но ово је само релативно из разлога што је овај простор у Пожеги смештен махом у средишту чаршије, и то дуж пута Чачак—Пожега, односно на раскрсници, на средишњем градском тргу. За разлику од Ариља и Ивањице у Пожеги је овај простор развијен и у вертикалном смислу тако да заузима знатно веће површине него што то хоризонтално мерење показује. Ово је последица знатно израженије урбанизације Пожеге као града и знатно веће друштвене стамбене изградње. Тако највећи део средишњег градског трга у Пожеги чине зграде са два и више спратова, чије је приземље искоришћено у пословне а остатак у стамбене сврхе, а има и нових са приземљем пословног карактера и вишеспратним стамбеним простором. Осим у средишту, на тргу, и дуж пута Чачак—Пожега, овај је простор и у новим вишеспратницама у североисточном делу града. Мање језгро стамбено-пословног простора јавља се и у новом насељу Миловића ливаде, где је приватна градња, и где се стамбене зграде користе и за смештај трговинских и угоститељских објеката.

Привредни, тј. простор који захвата индустрија има у Пожеги апсолутно највећу површину, али по учешћу у укупном атару града заостаје за Ариљем (3,9 : 4,4) и знатно је испред Ивањице (3,9 : 0,8% — извор 1, 8). У Пожеги је и апсолутно највећи број запослених у индустрији и грађевинарству, чији је простор на картама представљен као привредни простор. Међутим, процентуално учешће активног становништва у индустрији и грађевинарству у 1971. години у Пожеги је ниже (43,2) у односу на Ариље (54,4) и Ивањицу (46,4). Ово су релативни показатељи с обзиром на различите бројеве активних становника у ова три града. Јављају се због нешто развијенијих осталих делатности у Пожеги, као и јаче изражених дневних миграција становништва ка њој. Апсолутно највећи простор који индустрија има и његов положај уз пругу и пут Чачак—Пожега ипак истиче Пожегу као значајније индустријско средиште у сливу Моравице. Треба напоменути да је ово углавном нови простор настао после дру-

гог светског рата. Пре рата је у Пожеги постојао само један мањи млин и стругара са једним гатером и два пара камена, која је уједно и осветљавала варош. У северном делу града тада је постојала и једна циглана (5, 188).

Средишњи трг у Пожеги је језгро јавно-управног простора, јер се ту налази пет установа ове врсте, и то најзначајније. Још 6 оваквих установа налази се дуж главне чаршије, а осталих 5 је изван чаршије без неке одређене концентрације. У делатностима друштвене и државне службе било је у Пожеги у 1971. години запослено 290 лица, или 7,9% укупно активног становништва, а то је више него у Ариљу и Ивањици (6,6 и 7,4%, таб. 2). То показује донекле и број објеката који служе за обављање друштвено-јавно-управних функција, а којих је у Пожеги 18, Ивањици 19 и Ариљу 12.

За разлику од јавно-управног простора, простор намењен школству и здравству у Пожеги се налази ван централног градског језгра (градског трга) и махом изван чаршије. У чаршији се налазе само два од укупно седам школских и један од укупно пет здравствених објеката. Пожега је у оба случаја испред Ариља и Ивањице (5 : 4 : 4 здравство и 7 : 4 : 3 школство). Нове школе су у Пожеги подигнуте у северо-источном делу града, у новим стамбеним деловима, као и у западном градском подручју, дуж пута и пруге према Ужицу, а на огледним просторима раније пољопривредне школе. Пре рата је Пожега имала само грађанску школу.

Здравствени простор има два одвојена језгра. Једно је на западном делу града, северно и јужно од пута Чачак—Пожега (нови дом здравља, ветеринарска станица итд.), као и на путу према Висибаци, одвојено од градског ткива (болница). Сви ови објекти подигнути су после другог светског рата.

Саобраћајни простор Пожеге је апсолутно највећи у односу на Ариље и Ивањицу, мада заостаје за Ариљем по процентуалном учешћу у укупној територији града и то због великог пространства обрадивих површина у градском атару Пожеге (1, 11). У Пожеги је у 1971. години било у саобраћају запослено 280 лица, што чини 7,6% укупно активних становника. Овај проценат је већи него у Ивањици и знатно већи него у Ариљу (таб. 2). То је одраз значаја Пожеге као друмске и железничке раскрснице, најзначајније у западној Србији. У Пожеги је у 1977. години био и већи број објеката намењених саобраћају — 10, док је у Ивањици и Ариљу било по 4 таква објекта. Најважнији саобраћајни објекти су железничка и међуградска аутобуска станица, које се налазе једна поред друге у југозападном делу града, изван градског језгра. Локална аутобуска станица у југоисточном делу града, између чачанског и ужичког пута, такође, је значајно саобраћајно и пословно језгро. На средишњем градском тргу је само један објект намењен саобраћају — пошта.

Иако на саобраћајне површине отпада највише градског простора у Пожеги, саобраћај нема адекватан значај у запошљавању становништва града. Осим транзитног значаја ова привредна грана заостаје по важности за другим делатностима у граду.

Мада по учешћу у укупном простору на другом месту, привредни простор, односно индустрија, је на првом месту по значају за Пожегу, поготово кад се узме у обзир запосленост, јер у њој ради више од четвртине запосленог становништва. Данас су најзначајнија предузећа: пољопривредно-индустријски комбинат „Будимка“, текстилна индустрија „Младост“, металопрерађивачка „Потенс“, дрвна „Напредак“ и индустрија грађевинског материјала „Радник“.

Иза привредног простора долази пословни, који, ако се посматрају заједно трговина, заатство и угоститељство, запошљава другу четвртину активног пожешког становништва. Највећи број трговинских, занатских и угоститељских објеката концентрисан је у Пожеги, по чему је она и гравитациони центар котлине и најважнији трговинско-занатски центар. То је појачано њеном улогом друмске и железничке раскрснице.

Друштвено-јавно-управни простор који долази иза пословног по величини површине и учешћу у укупној градској територији, заједно са школством и здравством, и по запослености, са укупно 17,1% од укупно активног становништва, истиче значај ових непривредних делатности за Пожегу, комунално средиште. Пожега се и пре рата развијала као значајнији административни и школски центар у односу на Ариље и Ивањицу, па је и сада испред њих, мада јој се они приближавају, пошто су донекле изједначени по значају.

Као основни фактори оваквог развоја и код Пожеге су на првом месту политика индустријализације, која је развила неколико значајних индустријских предузећа у овом насељу, пошто оно има и погодан саобраћајни положај.

Комунални систем, други веома важан фактор, развија у Пожеги већи број непривредних делатности. Иако су неке од њих постојале и раније (грађанска школа итд.), ипак је комунални систем дао нове вредности овим делатностима, а тиме и деловао на пораст њиховог значаја у насељу.

Знатан прилив становништва са села утицао је на даљи пораст трговинско-занатског и школско-здравственог простора а тиме и на пораст ових делатности у Пожеги.

Посебно за Пожегу треба истаћи значај њеног саобраћајног положаја који је ово насеље ставио испред Ариља и Ивањице у ранијем историјском развоју, па и данас даје могућност за успешнији развој свих привредних и пословних делатности у њему, као и за гравитацију становништва.

Ивањица. — Ивањица показује другачије одлике у распореду простора привредних и непривредних делатности, што се види са карата коришћења градског простора (1, 8).

Од привредних и непривредних делатности и апсолутно и релативно на првом месту је саобраћајни простор са 5,4% укупне површине, али заостаје за истим у Пожеги и Ариљу.

За њим следи друштвено-јавно-управни простор са 3,2% укупне површине, што је знатно више у односу на Пожегу и Ариље.

Пословни простор износи 1,9% укупне територије, те је према томе већи него у Ариљу а мањи него у Пожеги.

Стамбено-пословни простор са 0,7% укупне површине знатно је већи и апсолутно и релативно него исти простор Пожеге и Ариља

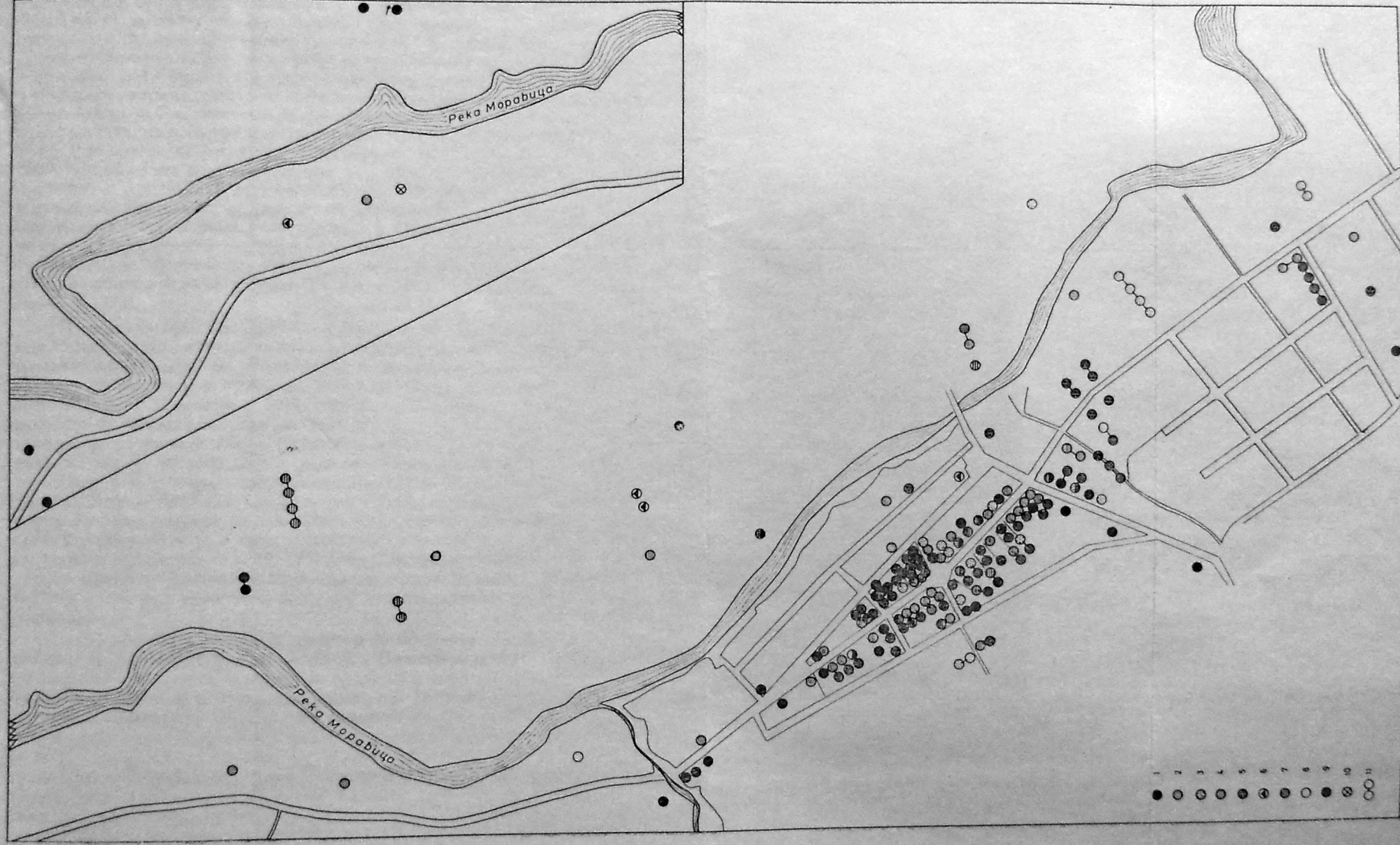
Стара градска чаршија, која је у Ивањици, такође, најважније језро овог простора, разликује се по облику а и по димензијама од Пожеге до Ариља. Поред основног правца север—југ дужине 650 m, чаршију пресецају и два попречна правца исток—запад, укупне дужине 450 m. Један од попречних праваца пролази кроз централни трг у чаршији, знатно мањи по обиму него онај у Пожеги. Други је у југозападном делу старе чаршије, односно на граници старе Ивањице (карта 4).

Занатски простор Ивањице заостаје за истим простором Пожеге, али је већи него у Ариљу, што говори о развијенијој занатској функцији у односу на Ариље, а мање развијеној у односу на Пожегу. То је због већег залећа које Ивањица опслужује, пошто је она центар брдско-планинског подручја Голије, Јавора и Мучња. У 1977. години постојала су у Ивањици 42 занатска објекта, док је у 1971. години запослених у занатству било 192 лица, односно 8,0% укупно активног становништва (таб. 2).

Основно језро занатске делатности и у Ивањици је чаршија у којој је смештен 31 занатски објект. Остали објекти се налазе већином у новим градским деловима уз пут Ивањица—Ариље, а у мањем броју у новим стамбеним деловима на југу града, као и на десној страни Моравице.

Мада по броју радњи једнака занатству (42), трговина је по значају испред занатства. На ово указује и запосленост становништва (таб. 2). У делатностима трговине и угоститељства било је у 1971. години запослено 289 лица или 12,0% укупно активног становништва. Трговина и угоститељство су на првом месту после запослених у индустрији. Индустрија је водећа у економској структури становништва, како по релативном тако и по апсолутном учешћу запослених у укупном становништву, иако је просторно смештена ван градског атара. То показује да је Ивањица важније трговинско-угоститељско средиште него Пожега и Ариље, посебно због њеног туристичко-угоститељског значаја. Од 42 трговинска објекта 30 је у старој чаршији, јер је Ивањица раније била трговинско-занатско средиште (5, 210). Ово уједно показује да развој трговинског простора недовољно прати развој стамбеног простора у овом граду, мада је распоред трговинских објеката у новим стамбеним деловима много правилнији и чешћи него што је случај са занатским. То показује 12 трговинских објеката распоређених у ван чаршијским стамбеним деловима.

Угоститељство је заступљено у Ивањици са 13 објеката, тј. исто као у Пожеги, али знатно више него у Ариљу. Иако по броју подједнако са Пожегом, оно се квалитативно знатно разликује од угоститељства Пожеге, и то по разноврсности и значају објеката, као и по броју запослених у њима. Ово је последица туристичког значаја Ивањице. У ивањичкој чаршији угоститељство је значајније заступљено по броју али не и по квалитету објеката. Од укупно 13 објеката 4 су ван чаршије, а посебно 2 од њих у јужном новом делу града

Карта 4.

ИВАЊИЦА

— Врсте и размештај привредних и неprivредних делатности 1977. —
 1. занатство 2. трговина 3. услуге 4. остала привреда 5. друштвено-јавно управле 6. школство 7. здравство 8. саобраћај 9. стамбени прос тор 10. индустрија 11. спратност

(хотел и одмаралиште) су најважнији објекти угоститељства и туризма у овом крају.

Остала привреда развила се и у Ивањици из више разлога, а посебно је за њену појаву значајна урбанизација и изградња модерног града, што је утицало на потребу за развој комуналија у граду, односно на појаву и потребу за комуналном привредом. Године 1977. било је 13 објеката остале привреде у граду. Ово је веома значајно да се истакне, пошто се индустрија Ивањице налази изван атара самог града, у Приликама и Бединој вароши, тако да се и магацини и складишта, такође, налазе ван града. Од 13 објеката остале привреде 7 је смештено у градској чаршији, а скоро исто толико ван ње. По броју објеката остала привреда је у Ивањици подједнако заступљена као у Ариљу, али је јаче развијена у Пожеги. Број запослених у стамбено-комуналној привреди, што чини један део ове категорије, био је 1971. године релативно највећи у Ивањици 1,0% : 0,6% у Пожеги : 0,8% у Ариљу од укупно активног становништва. Разлог је то што је још тридесетих година на реци Моравици у Ивањици постојала хидроцентрала од око 220 КС, одакле се осветљавала варошица (5, 210).

Привредни простор је 1977. године и у апсолутном и у релативном смислу имао најмање вредности и обухватао свега 0,8% укупног градског простора (1, 8), те заостајао и за Пожегом и Ариљем. Истовремено запослених у привреди, односно, индустрији и грађевинарству било је у Ивањици у 1971. години 1120 лица, тј. 46,4% укупно активног становништва. Ово на први поглед доводи у недоумицу, јер тако мали простор а скоро половина становништва ради у индустрији. Разлог је то што индустрија Ивањице није у градском атару него северније у атару Прилика и јужније у атару Бедине вароши, где становници Ивањице свакодневно одлазе на рад. Зачетак индустрије у Ивањици датира од пре другог светског рата. Поменута хидроцентрала покретала је и прва индустријска постројења, а то су били стругара и радионица дуга (5, 215). Ово „Ивањичко-акционарско електрично друштво“ основано 1910. године имало је одмах после ослобођења млин, вуновлачару и стругару и запошљавало укупно 12 радника (6).

Јавно-друштвено-управни простор је по броју објеката и по запослености становништва незнатно иза Пожеге а испред Ариља. Пошто су сва три насеља комунална средишта, већа заступљеност овог простора у Пожеги и Ивањици последица је величине њихових општинских територија, којима ове установе служе. У 1977. години је у Ивањици било 19 објеката јавно-друштвено-управног простора, а у 1971. години 180 активних становника у делатностима друштвених и државних служби, што чини 7,4% укупно активних становника у граду. Једно језгро овог простора настало је после другог светског рата у јужном, новоизграђеном делу града, поред општине која је ту постојала и пре рата. Остали објекти намењени овој функцији смештени су у градској чаршији (9 објеката).

Школство има укупно 3 објекта у Ивањици, а само један од њих је део старог градског језгра, стара основна школа. Остали школ-

ски објекти су у новим деловима града на десној страни Моравице и у северном делу града на путу за Ариље.

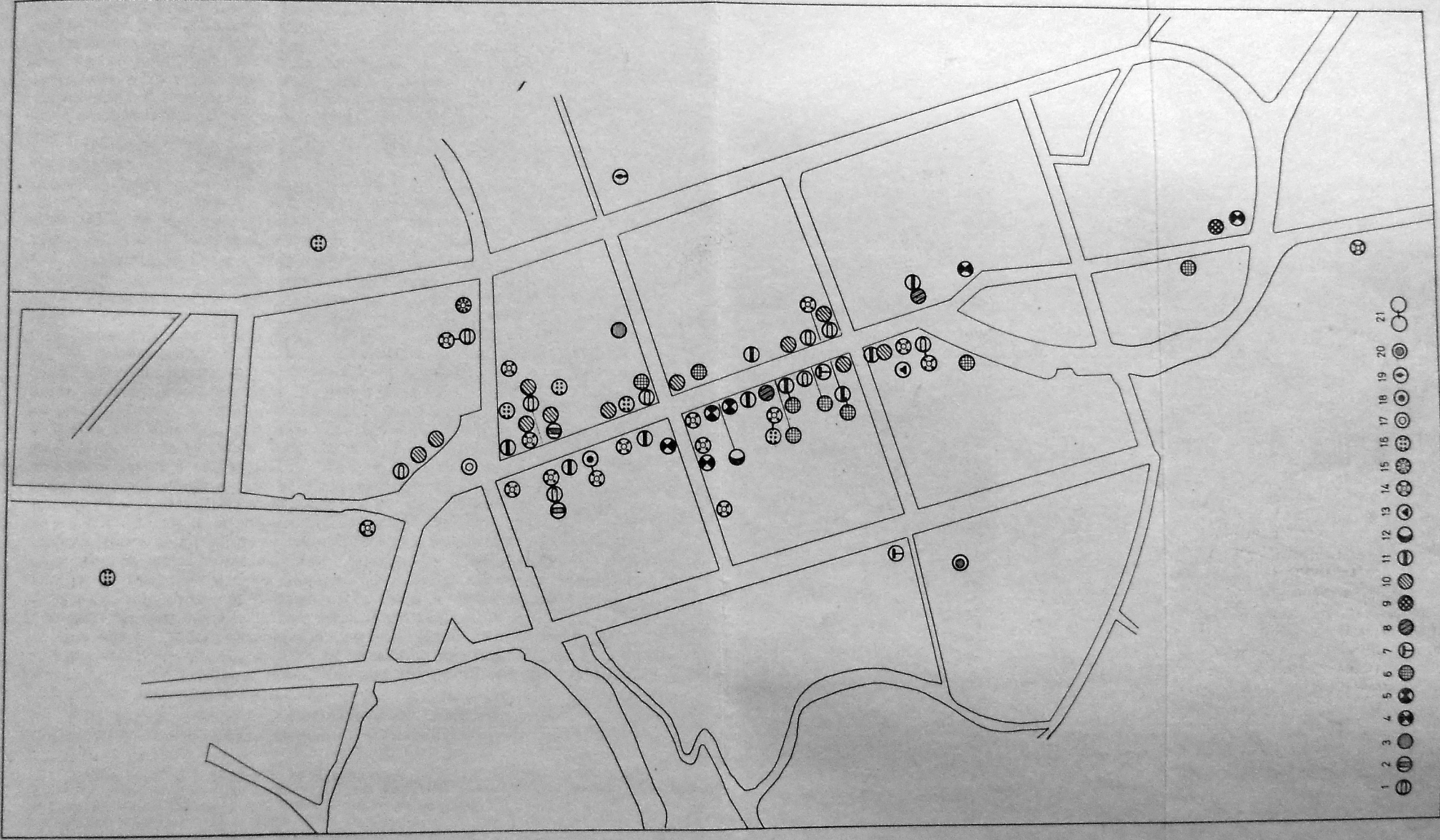
Здравство је данас веома важна функција у Ивањици, која се развија у лечилишно-рекреациони центар, мада се по броју објеката за здравство не разликује много од Пожеге и Ариља. Међутим, новоизграђени модерни стационар, најсавременије опремљен, представља посебан квалитет ове функције. Он је намењен не само становништву комуне, него много шире свима којима је потребна ова врста неге. Здравствени центар Ивањице се налази у новом делу града, на десној страни Моравице, где се поред стационара налази и дом здравља. Ово је, као и код Ариља, нова функција града, али са више могућности за развој посебно због одређених климатских карактеристика града.

Објекти за саобраћај нису бројни у Ивањици. Свега их има четири и у 1971. години ова грана имала је 168 запослених, односно 6,9% укупно активног становништва, што је знатно више у односу на Ариље а незнатно ниже од Пожеге. Разлог је постојање аутосаобраћајног предузећа са седиштем у Ивањици.

Индустријализација, урбанизација и комунални систем несумњиво су снажно утицали на овакав развој привредних и непривредних делатности, о чему говори развој индустрије северно и јужно од градског атара, развој школства, здравства и јавних служби. Миграције са села, које су знатно увећале број становника, деловале су као подстрек на развој терцијарних и многих непривредних делатности (школство, здравство, развој комуналија и друге врсте остале привреде). Међутим, развој Ивањице, за разлику од друга два града, иде још једним правцем где се осећа снажан утицај других, пре свега, природних фактора. Узана долина, пошумљене долине стране Моравице и климатске прилике погодују развоју туризма, и то рекреативног и лечилишног. Тако се Ивањица развија као туристичко средиште, што делује на њену стамбену градњу (виле са собама за издавање), на развој трговине и угоститељства, по којима незнатно заостаје за Пожегом, која има далеко бољи саобраћајни положај. Туризам делује затим и на њен саобраћајни развој. Иако само једним савременим путем повезана са долином Западне Мораве, Ивањица има аутосаобраћајно предузеће, јер је то нужност и потреба њеног туристичког развоја. Значи, природни фактори утичу на развој туристичке и лечилишне функције Ивањице, а ове две са своје стране делују на развој и оживљавање трговине, угоститељства, занатства, па и саобраћаја. Положај Ивањице, исходне тачке за велики део планинске области Голије, Јавора и Мучња, утицао је знатно на развој појединих услужних делатности. Ивањица је за те делове најближе тржиште, здравствено и школско средиште и саобраћајни чвор.

Карте структуре терцијарних делатности

Карте просторног размештаја појединих врста привредних и непривредних делатности показале су размештај и значај појединих делатности у сва три моравичка града. Међутим, за детаљнију анализу

Карта 5.

АРИЈЕ ПРЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

— Структура делатности —

Златарство. — 1. пекари 2. месари 3. бојарије 4. ковачи, потпичаџи, колари 5. бравари 6. обућари, опачари 7. столари 8. кројачи, абаџије 9. вуњолачари, парала дучека *Трговина*. — 10. меповита 11. неодаревена 12. парфимерије и козметичких препарата 13. лечијих играчка *Угоститељство*. — 14. кафеане 15. хотели *Остала привреда*. — 16 складишта 17. каутарџиџице 18. банке 19. расадници 20. конџице

сваке од ових грана потребно је било урадити нове карте — карте структуре терцијарних делатности (карте 5—8). На њима је извршено даље рашчлањавање трговине, угоститељства, занатства и остале привреде према врстама, да би се прецизније утврдило стање развијености ових делатности данас. Рашчлањавање јавно-друштвено-управних делатности овде није вршено, пошто је већ при анализи првих карата указано на разлике између ових насеља и на најважније одлике сваке од појединих грана ове категорије делатности.

Ариље. — Упоређење старог и новог Ариља указује, пре свега, на промене које су настале у самој трговини, занатству, угоститељству и осталој привреди током 40 година. На картама су дати само подаци за старо Ариље али се основне карактеристике Ариља тога доба могу, са мањим варијантама, узети као опште карактеристике трговине, занатства и угоститељства у тој области (карте 5 и 6).

Занатство, које је тридесетих година било најзначајније за привреду Ариља, како по броју запослених у њему тако и по броју радњи, битно се разликује од данашњег занатства. Иако је број радњи само незнатно порастао (са 31 на 32) разлике су знатне.²⁾ Занатство је данас у опадању, што показује и проценат запосленог становништва у њему у 1971. години (таб. 1 и 2), али је његова структура знатно измењена. Од 32 занатске радње пре рата било је заступљено свега 9 занатских врста, а међу њима су били најбројнији пекари (9), обућари (8) и ковачи (4), док су остале занатске врсте биле заступљене са 1—2 представника (месари, бојације, столари, кројачи, бравари и вуновлачари)³⁾. Иако је данас исти број занатлија заступљено је много више занатских врста и то укупно 14. Мада је број занатских врста знатно већи, број занатлија поједине врсте је 1—3, са изузетком бербера и фризера којих има 7. На картама 5 и 6 се види да преовлађују услужни занати. Знатно је опао број пекара и обућара који су некад предњачили. Нема данас нише ковача, бојација и вуновлачара, а од нових заната треба истаћи часовничаре, фотографе, произвођаче кора за питу, тв механичаре и ауто сервисе. Промене у занатству последица су развоја индустрије и развоја саобраћаја и новог начина живота у Ариљу. На ово указује појава појединих занатских врста (тв механичари, ауто сервиси, фарбари и слично). Ипак велики број заната у Ариљу није заступљен, што ће се видети у поређењу са два остала града. Један од фактора је и близина ова два друга средишта и добра саобраћајна повезаност са њима.

Као што је већ речено сви занати су смештени махом у градској чаршији. Само занати намењени аутосаобраћају (аутосервиси и

²⁾ Број занатских радњи се овде разликује од броја објеката намењених занатству, који је приказан на претходним картама. Тамо је приказан само број зграда у којима су се налазиле занатске радионице, а у појединим зградама има по једна, две, па чак и три занатске радње.

³⁾ Како бележи М. Савић 1930. године је Ариље имало 8 опанчара, 2 обућара, 6 пекара, по једног месара, сарача и колара, два ковача и по једног бојацију, берберина, бравара, кројача и столара, тј. укупно 26 занатлија (5, 200). Разлике долазе отуд што се на карти рекогносцирано предратно стање не односи на исту годину, а неки занати су дати заједно (обућар и опанчар на пример).

аутомеханичари) се налазе на прилазним градским путевима, северно и јужно од чаршије.

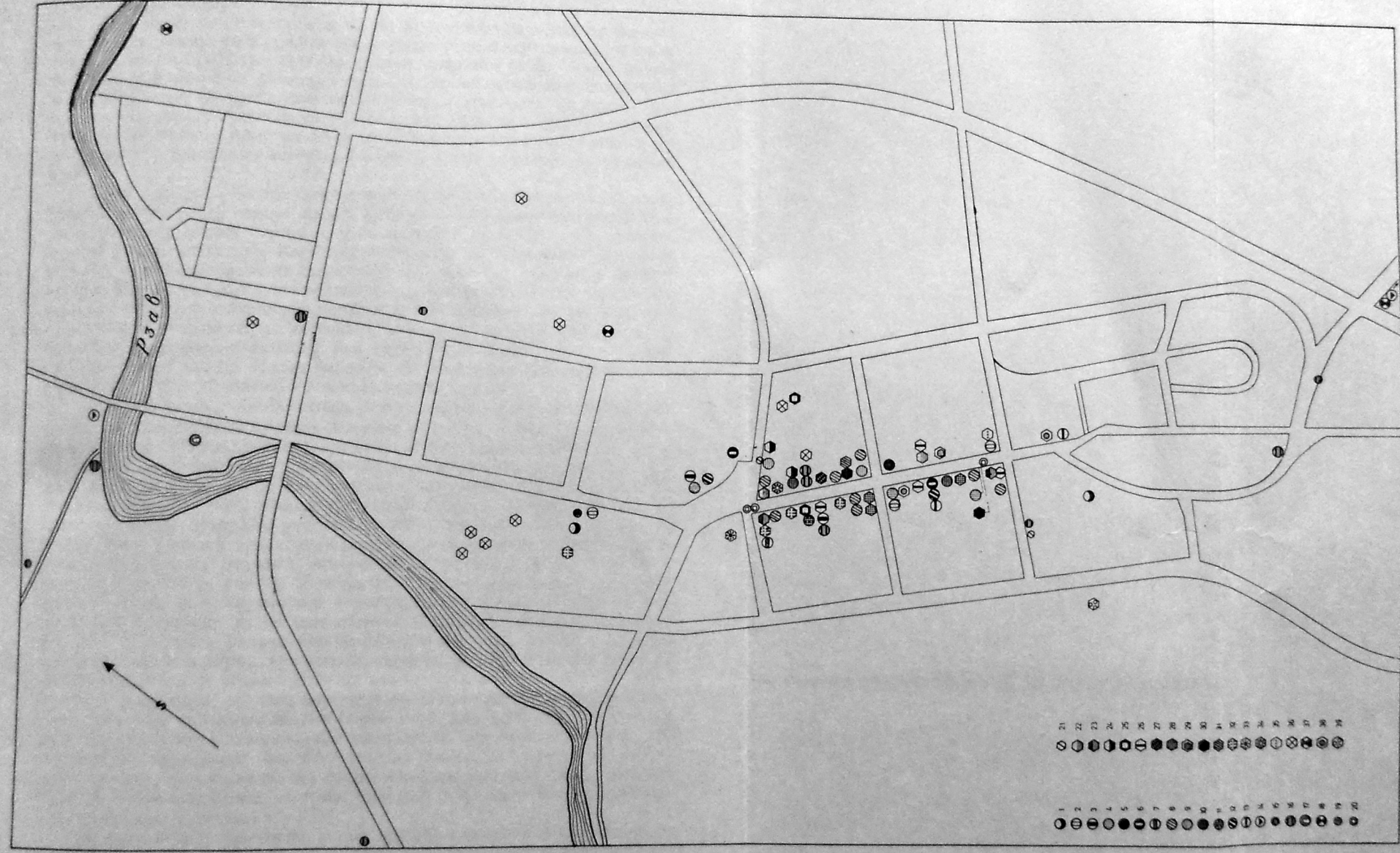
На опадање заната утицало је и стварање опшtedруштвених занатских радионица које су окупљале део приватних занатлија и од којих су неке прерасле у мања индустријска предузећа.

Слично занатству и трговина је претрпела знатне промене. Она је за разлику од занатства добила већи значај него пре рата, што се види и по броју трговинских радњи, а и по запосленом становништву у овој привредној грани. Број радњи у Ариљу је данас двоструко већи него пре рата (41 : 22), што већ на први поглед указује на значајну улогу трговинског средишта коју Ариље данас има за своје доста бројније становништво, као и за становништво читаве општине. И структура трговине упућује на промене. Највећи број трговина пре рата чиниле су тзв. мешовите продавнице, снабдевене свим оним што је тадашњем, претежно пољопривредном, становништву било потребно. Како нема података о другој врсти трговина, мануфактурног, галантеријског или каквог другог специјализованог карактера, овде су оне назначене скупним знаком остале трговине, мада се може претпоставити да је постојао изванредан број специјализованих продавница у предратном Ариљу. Овако издвојене 4 врсте трговинских радњи свакако показују врло малу разноврсност, за разлику од данашњег Ариља, где се појављује 17 различитих врста трговина.⁴⁾ Осим галантеријских, продавница обуће, текстила, конфекције и намештаја, за које се може претпоставити да су у мањем броју биле и у старом Ариљу, сада се појављују нове врсте тзв. мешовитих продавница, али савременог модерног типа као што су самоуслуге и робне куће. Затим се појављује знатан број радњи са електротехничким и техничким апаратима, везаним за модернији начин живота, као и бензинске пумпе, што све говори о промењеним потребама данашњег становништва Ариља и сеоских насеља његове гравитационе сфере. Посебно је интересантна појава киоска, мањих лако преносних продавница, које се према потреби могу померати и које данас, сем за штампу и цигарете, служе и за продају прехранбених артикала. Ово је, додуше, само један вид трговине, онај који врши снабдевање Ариља и околине одређеним индустријским производима.

Извоз из ове области, који је раније обухватао воће, стоку и друге пољопривредне производе, а данас осим њих обухвата и део производње индустрије Ариља, на картама није назначен. О њему говори само један објект откупно-шпекулативног карактера некад и три данас. Може се претпоставити да је сем једне постојало још откупних трговина, али то су били махом трговци који су трговали и нечим другим, а извозом се бавио и део кафеџија.⁵⁾ Данашња извозна трговина иде преко индустријских организација, задружних и занатских организација, а њена структура је знатно измењена. Из-

⁴⁾ М. Савић је 1930. године забележио да је у Ариљу било 20 трговаца мешовитом робом (5, 200).

⁵⁾ М. Савић бележи да су извозници из Ариља били Трговачка задруга АД и два брата Глишића, а извозили су јабуке, суве шљиве и пекмез, зоб, пшеницу и ракију (5, 200).

Карта б.

АРИЉЕ

— Структура делатности 1977. —

Занатство. — 1. израда кора за питу 2. лекари 3. ТВ и радиомеханичари 4. обућари, опанчари 5. вошкари 6. посластичари 7. месари 8. фризери, бербери 9. часовничари 10. фотографи 11. израда сода воде и безалкохолних пића, 12. кројачи, абаџије 13. стаклоресци, фирмолиси 14. аутосервиси *Трговица*. — 15. прехранбени киоск 16. прехранбених и пољопривредних производа 17. бензинске пумпе 18. откупне станице 19. киоск за рибу 20. киоск за новине 21. киоск цигарета и играчака 22. самоупслуга 23. мепшовите продавнице 24. техничка, електро и грађевинска 25. намењена 26. мануфактура и текстилна 27. парфимерије, козметичке препарати 28. трговинска, галантерија, конфекција 29. књижевне 30. трговине обуће 31. пољопривредних машина, пољопривредна апотека *Уластеластво*. — 32. ресторани, млечни ресторани 33. хотели, мотели 34. кафане 35. бифен *Огтава приороба*. — 36. складишта, силоси 37. кланишница 38. банке 39. комунална привреда

возник из ове области је и фабрика „Будимка“ из Пожеге, која део пољопривредних производа целе моравичке области, посебно воће, откупи па прерађене извози.

Интересантно је истаћи и то да је национализација приватних трговачких радњи, непосредно после рата, у почетку довела до изра-зитог смањења броја трговинских радњи, а промет је био мањи пошто је била рационирана. Доцније, када се производња нормализовала и трговина опет подлегла закону слободног тржишта (понуде и по-тражње) почело је више да се улаже у њу. Тако је порастао не само број радњи, него и простор који су поједине радње захватале, и то на рачун угоститељских објеката (кафана) којих је раније било много више.

Један део трговинских објеката је изграђен (модерне самоуслуге и робне куће) у најскорије време. Већина трговинског простора Ари-ља остала је у старој чаршији, у наслеђеном простору који је трго-вина и раније захватала. Карактеристично је да се већина трговина, посебно модернизованих и савремено опремљених, налази у центру насеља. Ван ужег градског средишта, по новим стамбеним деловима, су углавном прехрамбене продавнице и продавнице пољопривредних производа и прехрамбени киосци. Осим њих, као специјализована трговина намењена саобраћају ван чаршије на прилазним путевима су и бензинске пумпе. Изван чаршије су и откупне станице, које се најчешће налазе уз магацине и складишта (карта 6).

Угоститељство, такође веома важна грана привреде предратног Ариља, претрпело је исто тако значајне промене. Опadaње угоститељ-ства, до кога је између осталог дошло и због национализације трго-винских и угоститељских приватних радњи крајем четрдесетих го-дина овог века, имало је за последицу стварање општедруштвених угоститељских објеката и опадање њиховог броја. Касније кад је по-ново омогућено отварање угоститељских приватних радњи и кад се почело више улагати у општедруштвено угоститељство долази до по-већања броја ових радњи у Ариљу, мада их данас нема исти број као пре рата. Тако, уместо 16 кафана и једног хотела у предратном Ариљу⁶⁾, данас у њему постоје 4 ресторана, 1 хотел, 1 кафана и 1 бифе. Већ је речено да се ови објекти налазе углавном у чаршији и новом пословном језгру, код аутобуске станице. Треба истаћи и чињеницу да је и структура знатно измењена. Осим хотела, који је модерно опремљено новоизграђено здање, угоститељске услуге нуде и четири ресторана, од чега два млечна, једна кафана и један бифе. Иако по броју објеката знатно мање него пре рата, угоститељство је по простору ипак напредовало (савремени простор хотела), а раз-новрснијом структуром (посебно млечни ресторани) пружа више мо-гућности како посетиоцима из града и његове околине тако и мото-ризованим пролазницима. Истина, оно још није на нивоу какав зах-тева транзитни туризам.

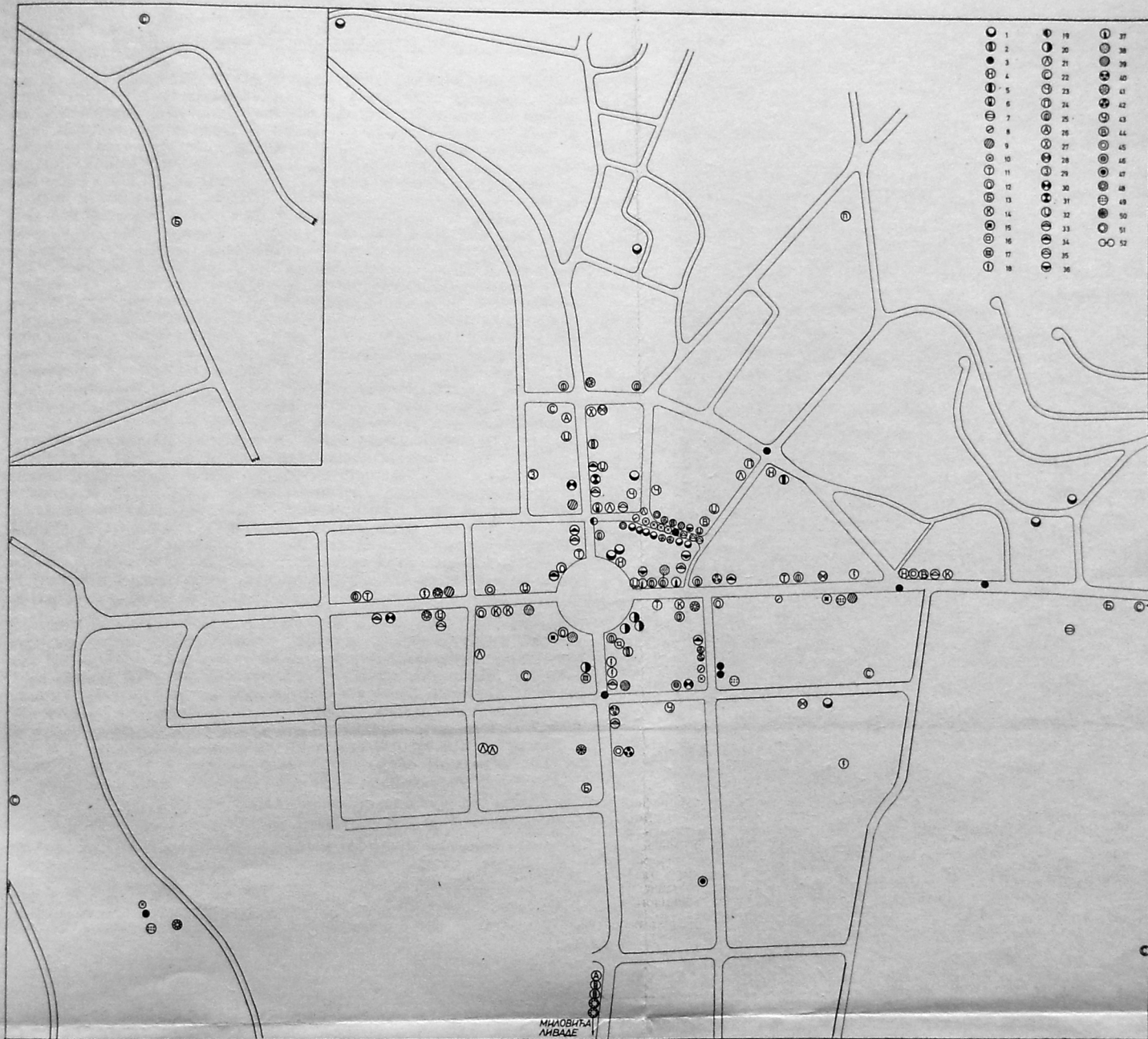
Објекти остале привреде, у које су урачунате банке, складишта и магацини, електродистрибуција, кланице, комунална привреда, кан-

⁶⁾ М. Савец бележи 1930. године да у Ариљу има 3 механције и 6 кафеција (5, 200).

тарцинице, расадници, ковница новца итд., различито су заступљене у Ариљу пре и после рата. Ариље је врло рано добило банку (1920. године) а због извозне трговине већ се у њему налази 6 магацина и складишта (7). Од осталих објеката треба поменути и кантар на градском тржишту, цијаци, у центру града, расадник и ковницу новца. Поред кантара и банке у непосредној близини чаршије налазили су се и магацини већих трговинских фирми. Остала складишта су била на путу према Пожеги, ковница новца западно, а расадник источно од градске чаршије, али не много удаљени од ње. Сем банке, воћног расадника и ковнице новца већину објеката ове врсте чинила су складишта, која су служила основној привредној грани, извозу пољопривредних производа из околине. Већи број ових објеката после рата указује на квантитативне промене, а исто тако промењена је и структура. И данас највећи део ових објеката припада складиштима, магацинима, које користе откупна предузећа, индустрија и трговина. Највећи део њих се налази ван града, у северном делу, идући ка Пожеги. Такође се данас повећао и број банака, мада незнатно (2). Од нових објеката треба истаћи електродистрибуцију, комуналну привреду и појаву кланице. Појава последње три установе дошла је услед развоја електрификације и урбанизације. Увођење електричне енергије, изградња водовода и канализације довела је до појаве објеката комуналне привреде и електродистрибуције, који су лоцирани у новом језгру у јужном делу чаршије (јавно-управно) и новом здравствено-школском језгру, у јужном делу града западно од чаршије.

На крају се може рећи да је структура терцијарних делатности и остале привреде у Ариљу претрпела знатне промене. Променама које су знатно измениле структуру сваке од поменутих грана претходило је установљавање друштвене својине, која је добрим делом изменила неке од поменутих привредних грана, а посебно трговину и угоститељство, као и занатство. Тако се под њеним утицајем јављају општедруштвене и задружне занатске организације, које немају карактеристике старог приватног занатства. Слично је и са угоститељством и трговином. На промене у структури деловало је досељавање становништва у град. Оно је утицало на пораст броја трговина, њихово диференцирање и специјализацију, као и на њихово померање ка новим стамбеним језгрима изван чаршије. Пораст непољопривредног становништва, како у граду тако и у сеоским насељима, електрификација, савремен начин живота и његова модернизација деловали су на измену структуре трговине, занатства, угоститељства и остале привреде. Тако је дошло до стварања нове делатности — комуналне привреде, потребне за организовани начин живота. Треба поново истаћи значај модерног саобраћаја и савремених саобраћајница, које су покренуле велики број моторизованих туриста, што је такође утицало на измену структуре занатства, трговине и угоститељства у Ариљу и његовој околини.

Пожега. — Карта Пожеге у 1977. години показује много већу разноврсност од Ариља (карта 7). Указано је да је број објеката које користи занатство двоструко већи него у Ариљу исте године. Број

Карта 7.

ПОЖЕГА

— Структура делатности 1977. —

Трговина. — 1. прехранбених и пољопривредних производа 2. мешовита 3. киоск новина 4. намештаја 5. аутоделова 6. дечијих играчака 7. откупна и шпекулативна 8. киоск цигарета и играчака 9. самоуслуге 10. прехранбени киоск 11. мануфактурна, текстилна 12. обуће 13. бензинске пумпе 14. трикотажа, галантерија, конфекција 15. књижаре 16. парфимерије, козметички препарати 17. робне куће 18. електротехничка 19. остали киосци *Остала привреда.* — 20. банке 21. југословенска лутрија, пословнице, представништва 22. складишта, силоси 23. комунална привреда *Занатство.* — 24. пекари 25. фризери, бербери 26. аутомеханичари, аутосервиси 27. хемијско чишћење 28. ковачи, потгивачи, колари 29. остали занати 30. стаклоресци, фирмописци 31. фарбари 32. кројачи, абашије 33. обућари, опанчари 34. часовничари 35. израда кора за питу 36. сарачи, ташнери 37. воскари 38. фотографи 39. вуновлачари, израда душека 40. посластичари 41. месари 42. прецизни механичари 43. ужари 44. израда сода воде и безалкохолних пића, 45. ТВ и радиомеханичари 46. вулканизери 47. лимари *Угоститељство.* — 48. ресторани 49. бифеи 50. хотели, мотели 51. кафане

запослених у занатству био је у Пожеги седам пута већи него у Ариљу, а по учешћу у укупном становништву више него двоструко већи (таб. 2). Пожега је и данас значајно занатско средиште као што је била 1930/31. године, када је имала „... велики број трговаца и занатлија, занатлије раде већином да подмире домаће потребе...” (2, 219). Пожега је испред Ариља и по врстама заната који су у њој заступљени (24 : 14). Међу њима су најбројнији бербери и фризери (9), кројачи и абације (7), обућари и опанчари и произвођачи кора за питу (по 6) и часовничари (5). Сви остали занати су мање заступљени (1—3). Међу њима је и доста нових заната (произвођачи кора за питу, тв механичари, аутомеханичари и аутосервиси, вулканизери, као и хемијско чишћење), али је интересантно да се одржао и један број старих заната, као ковачи (чак 3), воскари, вуновлачари и ужари.⁷⁾ За поједине врсте заната карактеристично је да су у већини случајева концентрисани у чаршији, мада их на самом средишњем тргу има мање него трговина (ту су један кројач, часовничар, фотограф и фризер). Много су бројнији и разноврсније структуре дуж чаршијских кракова правца Чачак—Пожега и Косјерић—Ужице. На данашњој пијаци је такође већа концентрација заната, и ту се налазе три месара, три произвођача кора за питу и два ташнера, односно сарача. Од 16 занатлија ван чаршије два су аутомеханичари, односно аутосервиси, два су пекари, и по један лимар, ковач и занатлија остале врсте. Занатлије ван чаршије концентрисане су око новог пословног језгра код локалне аутобуске станице (ужар, стаклорезац, вулканизер, часовничар, два посластичара). Карактеристично је да се аутомеханичари, односно аутосервиси, налазе један на путу према Чачку а други у насељу Миловића ливаде, поред ужичког пута, узимајући положај на улазу у град, што је некад био случај са ковачима. Ковачи су некад били на путу за Бакионицу на северу, и на јужном градском ободу, али су проширењем града остали даље од градских прилаза, а ближе центру.

Већа заступљеност заната последица је повољнијег саобраћајног положаја Пожеге, њеног бржег развитака у градско насеље и широке зоне гравитације. Нови занати јављају се у новонасталом продужењу старе градске чаршије, дуж пута за Чачак (тв механичар, два произвођача кора за питу и произвођач сода воде). Развитак Пожеге, посебно њен индустријски развој и развој саобраћаја, деловали су на појаву дневне миграције радника из околних села, па и из Ариља и села у његовој околини, а све то имало је одраза и на развитак занатства у граду. У целини, данас је занатство Пожеге потиснуто индустријом, и то не само индустријском производњом самог града, где је једино текстилна индустрија могла да ангажује део пожелских занатлија, него уопште, модерном индустријском производњом, која све више упућује становнике на набавку јефтине индустријске робе.

⁷⁾ Како је забележено у Пожеги је у 1930. години било: 17 пекара, 4 обућара, 25 опанчара, 3 столара, 3 ковача, 4 бравара, 1 казанџија, 9 абација, 3 качара, 2 месара, 4 каменоресца, 3 кројача, 6 поткивача, 2 берберина, 2 лончара, 3 воскара, 4 колара, 2 цигљара, 1 лимар, 4 бојације и 1 сарач (5, 187).

Стога је занатство Пожеге данас искључиво услужног карактера, изузетно производног.

За трговину Пожеге у прошлости забележено је следеће: „... трговаца има лијеп број, који се баве извозом пољопривредних продуката и воћарства. На појешку пијацу долази годишње по неколико стотина вагона жита и воћа, од чега народ има велике користи” (2, 219)⁸ Данас Пожега има 70 трговинских радњи, а 11,8% укупно активног становништва радило је 1971. године у трговини. У апсолутној вредности трговина запошљава скоро три пута више лица него трговина Ариља (431 : 156) у 1971. години. И број радњи и број запослених показује да трговина Пожеге има значајнији положај у укупној градској привреди, а важнија је и за цео моравички крај. На њену значајнију улогу упућује и структура продавница. Укупно има 26 специјализованих продавница (обуће, електротехничке робе, намештаја, мануфактуре, дечијих играчака, ауто делова, парфимерије итд.). За поједине врсте робе постоје и по 4 продавнице (нпр. продавнице обуће). То све показује да Пожега има веће трговинско залеће и да поједине производе једино она продаје у целом моравичком крају. Број самоуслуга, мешовитих и продавница пољопривредних поризвода износи 23. Затим има једну велику, модерну робну кућу, три бензинске пумпе и 11 разних киоска од прехранбених до киоска за новине, што показује да је разноврсност и снабдевеност трговине у Пожеги много већа него у Ариљу. То би се свакако боље сагледало из података о промету у трговини у ова два града.

Што се тиче размештаја трговине, на средишњем градском тргу има 8 продавница, углавном специјализованих (обуће, намештаја, књижаре, парфимерија). Остале су махом у чаршији. На простору пијаце налази се 6 продавница пољопривредних и прехранбених производа, 2 мешовите продавнице, 1 самоуслуга, као и 6 киоска. Од 18 трговина ван чаршије и новог језгра на пијаци се налазе: 4 киоска на локалној аутобуској станици; 3 бензинске пумпе на путу за Чачак, на путу за Ужице и на старом путу за Ужице и Косјерић; 7 прехранбених, пољопривредних и мешовитих продавница по новим градским деловима; нова продавница аутоделова, 2 продавнице намештаја и 1 продавница конфекције у новим градским деловима између пута за Чачак и Косјерић; два киоска и продавница електротехничког материјала на путу за Чачак и на делу пута Чачак—Ужице, који пролази кроз град. Најзад, два киоска смештена су на железничкој, односно аутобуској станици. Ово све показује да је Пожега важно тржиште за снабдевање града, ближе и удаљеније околине свим индустријским, прехранбеним и пољопривредним производима.

Откупна трговина говори и о извозничкој улози Пожеге, која је у опису предратне варошице посебно наглашена. Највећи извозник из Пожеге је сада индустрија пољопривредних производа „Будимка”, која прерађује и извози пољопривредне производе из овог краја.

Остала привреда је, такође, бројније заступљена у Пожеги него у Ариљу (25 : 14 објеката), мада је по структури делатности углав-

⁸ Пре рата је у Пожеги било 23 различите трговине, и то највише мешовитих, и 8 извозника (5, 187).

ном слична. Осталу привреду чине складишта (у Пожеги их има и модерније опремљених — силоси), банке, разна представништва и пословнице, електродистрибуција и комунална привреда. Објекти појединих врста остале привреде бројније су заступљени у Пожеги, као на пример банке. Њих је данас 4, а прва, Пожешка грађанска штедионица, основана је још 1893. године (7). Ове четири банке су једини објекти остале привреде који се налазе у најужем градском средишту, на тргу. Друго мање језгро комуналне привреде (2 објекта) и представништва (2 објекта) налази се на новој пијаци. Остала представништва, сем једног у североисточном делу, налазе се у новоизграђеном делу између пута за Ужице и пута за нову железничку станицу, где је и дирекција Епса. Складишта, односно магацини и силоси су изван насеља, изузев два која су у градском ткиву, али изван чаршије. Складишни простор почиње да се формира с десне, западне стране Скрапежа, ближе пруги Београд—Бар и путу Косјерић—Ужице, а други је у старом продужењу чаршије, на путу за Чачак, где се налази главни привредни рејон Пожеге. Већи број банака, нешто мање складишта и знатан број представништва из других градова, затим силоси и остало указују на већу развијеност остале привреде у Пожеги у односу на Ариље.

Угоститељство има скоро двоструко више објеката у Пожеги него у Ариљу. Угоститељски објекти су смештени дуж чаршије, на путу за Чачак, на путу за Ужице (мотел), на путу за железничку станицу, на путу за Косјерић и на пијаци. Осим тога ових објеката има на железничкој, локалној и међуградској аутобуској станици. Ово посебно истиче значај саобраћаја за развој угоститељства, јер као важно транзитно место Пожега прихвата знатан део пролазника кроз ову област. Отуда у њој постоји стари хотел и нови мотел, посебно намењени транзитним путницима, који су по капацитету недовољни и управо се ради на њиховом проширивању. Иако трговина и угоститељство запошљавају знатан проценат активног становништва (11,8%, таб. 2), угоститељство бележи пад броја објеката у односу на период пре рата. Тада је у Пожеги било 26 кафана (5, 187). И у односу на трговину, занатство и осталу привреду угоститељство Пожеге је данас мање по броју објеката, као и по значају, али је испред Ариља. Значај саобраћаја за његов развој показује и насеље Миловића ливаде, које лежи уз ужички пут а у њему се налазе две кафане. Значајан промет људи и робе кроз Пожегу изазива потребу за развојем угоститељства.

У закључку се може рећи да је Пожега и по броју објеката и по запослености, као и по разноврсности значајније средиште трговине, угоститељства, занатства и остале привреде, значајнији финансијски и магацинско-складишни центар, а присуство низа представништва говори и о њеној важнијој улози у међурегионалном и међурепубличком промету и сарадњи. Пожега је важнији центар због свог саобраћајног положаја, јер је она раскрсница друмског и железничког саобраћаја, најзначајнија у овом делу Србије. На њену данашњу развијеност деловали су и сви они већ поменути фактори, и

то индустријализација, електрификација, урбанизација, као и национализација спроведена одмах после другог светског рата.

Ивањица. — На карти бр. 8 дата је структура терцијарних делатности у Ивањици. На њој се запажа да је према броју радњи занатство у Ивањици развијеније у односу на Ариље (44 : 32), али знатно заостаје за Пожегом (71). Ово се види и из броја запослених у занатству у 1971. години (таб. 2). По релативном учешћу у укупно активном становништву занатство Ивањице је било за око 3% испред Ариља, а за нешто више иза Пожеге. Међутим, у структури, односно по разноврсности заступљених заната, оно се знатно приближава Пожеги.

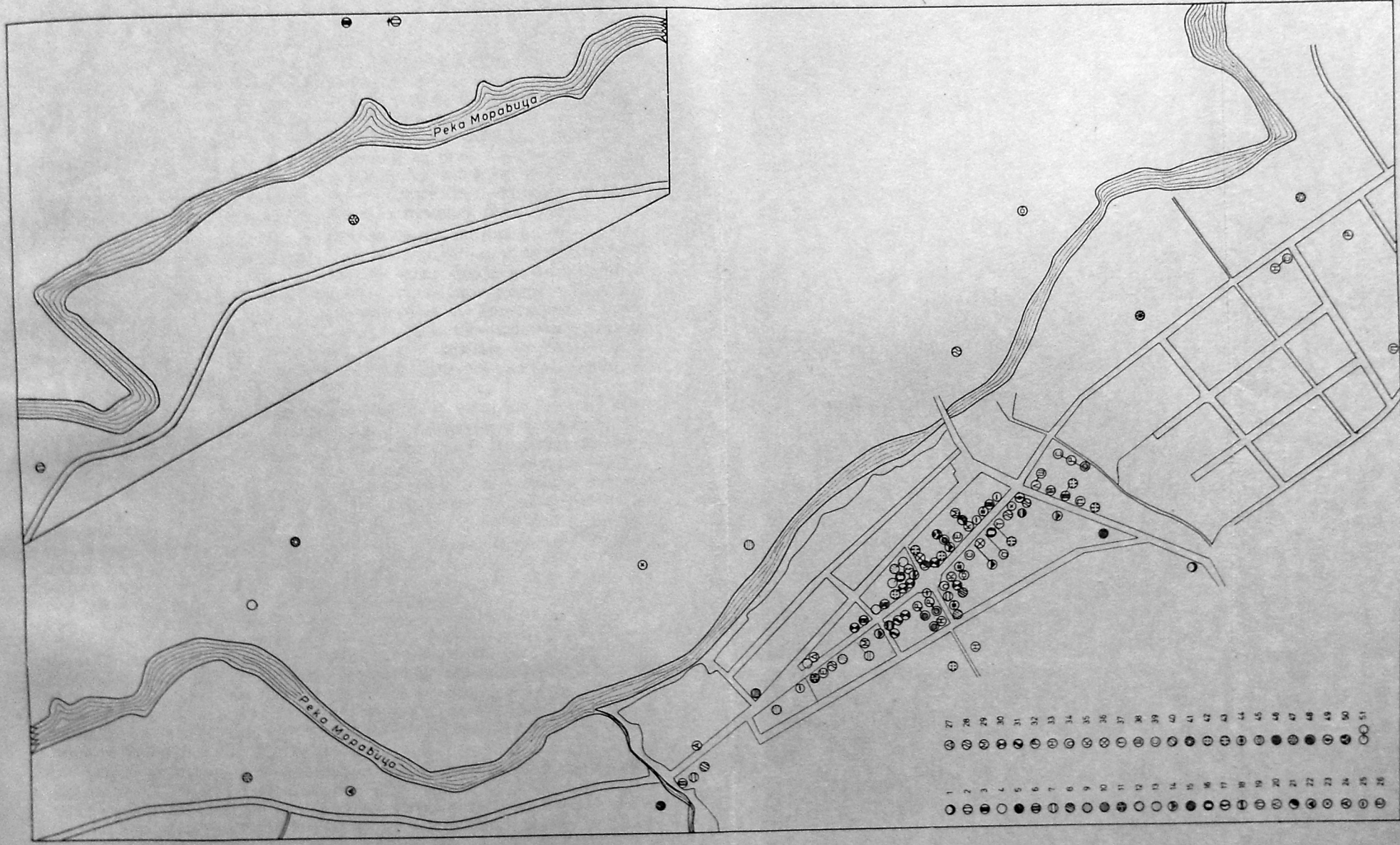
Занатство је у Ивањици заступљено са 21, у Пожеги са 24, а у Ариљу са само 14 врста. Ипак поједини занати имају у Ивањици мањи број радњи него исти у Пожеги. Ово се може објаснити удаљеношћу Ивањице од Пожеге, којој је Ариље знатно ближе, као и постојањем велике и простране планинске области која гравитира Ивањици и у њој подмирује велики део својих потреба. Данас у Ивањици има највише абација и кројача (5), фотографа и фризера (бербера) по 4, посластичара, стаклорезаца и тв механичара по 3, док је 6 врста заступљено са по два, а девет врста са по једним занатлијом. Од новијих заната и у Ивањици има аутомеханичара, произвођача кора за питу и сода воду, радњи за хемијско чишћење и електроинсталатера, али су се задржали и по неки стари занати (ковач, бојација, грнчар).⁹⁾ Овај последњи данас добро ради захваљујући туристичком развоју варошице.

Већина занатских радњи смештена је у чаршији, а само је 7 изван у новим градским деловима. То су, пре свега, два аутомеханичара, један на путу за Ариље, а други на десној страни Моравице, поред пута за Гучу. Ковачка радња је, на путу за Ариље, нова пекара општедруштвеног карактера у новом јужном делу града, а фотограф, столар и кројач у новоизграђеном делу на десној страни Моравице.

Све ово показује да је занатство у Ивањици значајна делатност, углавном, услужног карактера, као и у Ариљу и Пожеги, док друштвених занатских радионица, сем поменутих пекаре, готово и нема. Због сталног прилива становништва у град, великог броја туриста током летње, па и зимске сезоне, ова грана привреде има могућности за даљи развој, посебно за оне занате који јој недостају (грађевинске и друге).

Ивањица је пре рата била значајно трговинско средиште. Стоку, пољопривредне производе и дрвену грађу извозило је из ње 7 извозника, а у граду су била 24 трговца-деталиста (5, 210). Трговина у Ивањици по броју радњи иста је као у Ариљу (43 : 41), а заостаје за Пожегом (70). Међутим, број врста трговине у сва три насеља је готово идентичан (у Ивањици и Пожеги по 19, а у Ариљу 17). Иако по броју врста готово иста ипак се структура трговине у овим на-

⁹⁾ Ивањица је пре рата била значајно занатско средиште. 1930. године она је имала 13 пекара, 14 опанчара, 3 обућара, 2 столара, 2 лимара, 5 ковача, 1 браваара, 2 поткивача, 3 кројача, 2 терзије, 1 грнчара, 2 бербера, 2 сарача, 1 абацију, 3 касапа, 1 бојацију, 1 предузимача и 2 колачара (5, 210).

Карта 8.

ИВАЊИЦА

— Структура делатности 1977. —

Завгство. — 1. бравари 2. аутомеханичари, аутосервиси 3. кројачи, абашије 4. фотографи 5. колачи, поткивачи, колари 6. ТВ и радиомеханичари 7. обућари, опанчари 8. парала кора за шћу 9. столари 10. грчари 11. бојашије 12. стаклоресци, фиголисци 13. хемиско чишћење 14. фризери, бербери 15. месари 16. часовничари 17. електроинсталатери 18. парала сала воде и безалкохолних пића 19. лекари 20. лимари 21. послистичари *Трговина.* — 22. безалкохолна, 23. прехранбени киоск 24. трговине алкохола 25. киоск ширарета и играчака 26. електрогеничка, техничка и грађевинска 27. аутоделова 28. мешонита 29. пољопривредних машина, пољопривредна апотека 30. мануфактурна и текстилна 31. парфимерије, козметичких препарата 32. робне куће 33. наменитаја 34. обуће 35. књижаре 36. прехранбених и пољопривредних производа 37. трикотажа, галантерија, конфекција 38. откушна и шпекулативна 39. самоупслуге 40. киоск новина *Угоститељство.* 41. стационари, оларалшта 42. ресторани, млечни ресторани, 43. остале угоститељске радње 44. чајнице 45. кафеше 46. хотели, хотели *Остала привреда.* — 47. складишта, силови 48. банке 49. посливина југословенске дугрије 50. комунална привреда.

сељима разликује. Ивањица има 4 робне куће (једну у изградњи) и 6 мануфактурно-текстилних радњи, по три самоуслуге и продавнице намештаја, док су остале врсте заступљене са 1—2 радње. Већина трговина у Ивањици је, као и у Ариљу и Пожеги, смештена у градској чаршији. Једно трговинско језгро налази се у новом делу града (робна кућа и самоупслуга), јужно од старе чаршије, али као њено директно продужење, док се друго језгро ствара знатно јужније у истом делу града, где већ постоји самоупслуга и продавница намештаја, а гради се и нова робна кућа. Према томе, јужни део града, где су најважнији туристички објекти Ивањице, добија и своје трговинско средиште. Ово се не може рећи и за ново насеље на десној страни Моравице, где је стамбена изградња интензивна, а постоји само једна продавница мешовите робе и киоск. Ван чаршије, на путу за Пожегу, налази се и једина бензинска пумпа у овом крају.

На развој трговине, осим миграције становништва и осталих још раније поменутих фактора, делује веома снажно и туристички значај и развој Ивањице. Ово се види из већег броја робних кућа и самоупслуга, као и из положаја новог трговинског језгра у јужном делу насеља уз најважније туристичке објекте. Трговински значај Ивањице потребно је још снажније развијати због великог прилива становништва и због све већег туристичког значаја насеља. Поред већ постојећих, Ивањица је добила и нови туристичко-лечељни објект у источном делу насеља.

Туристичко-угоститељски развој Ивањице чини да је она данас на првом месту по проценту запослених у трговини и угоститељству (12,0% — таб. 2). Број угоститељских објеката у Ивањици је само незнатно већи него у Пожеги (15 : 13), али се зато структура угоститељства знатно разликује. Поред два одмаралишта, односно стационара и једног хотела овде се јавља и специфичан вид угоститељских објеката искључиво намењених туризму, а то су чајнице. Они су, такође, и карактеристичног положаја. Већ је речено да се одмаралиште и хотел налазе у јужном делу града, док се стационар и једна кафана налазе на десној страни Моравице, на долињским странама, а у близини шумског појаса, што им даје посебно атрактивну вредност. Осим ресторана на аутобуској станици, сви остали објекти, посебно атрактивне чајнице, налазе се у живописној и не много измењеној ивањичкој чаршији. Може се очекивати даљи развој угоститељства Ивањице, упоредо са њеним туристичким развојем, који је последица физичко-географског положаја самог насеља, климатских особина, живописности и привлачности самог града, у коме се поред модерних и лепих делова налази скоро неизмењена стара чаршија, интересантна и сликовита.

Остала привреда у Ивањици је по броју објеката (12) приближна Ариљу (14), а заостаје за Пожегом (25), али се у њеној структури виде неке разлике. Прво је мали број складишта, зато што је индустрија, која запошљава 41,4% укупно активног становништва у граду, смештена у атару села Прилике и Бедина варош. Пет банака, више него у Пожеги, је не само због индустријског значаја општине, него и због туристичког прилива, па је потребно више филијала за пружање

жање банкарских услуга туристима. Интересантно је да је Ивањица прва добила банку у моравичком крају, и то 1889. године (7). Најзад, три дирекције Епса, настале су у Ивањици и из разлога што је електрично друштво, које је имало млин, гатер и ваљалицу, било једно од првих индустријских објеката у овом граду. Оно је користило водену снагу Моравице и изградило привлачну хидроцентралу у насељу, која је некад била изван града, а данас је у туристичком комплексу хотела и представља својеврсну туристичку атракцију. И ова привредна грана је у неку руку измењена туристичким значајем варошице, иако томе доприноси и релативно узана долина Моравице са стрмим странама, услед чега је насеље једино у могућности да се шири у правцу север—југ. То је утицало и на појаву индустријских објеката изван самог насеља. Овде је, као у осталим насељима, већина објеката остале привреде у самом центру (чаршији), што је посебно случај са банкама и комуналном привредом. Само је једна од пет банака подигнута у новом јужном делу града, непосредно уз главну чаршију, а ту је и стара хидроцентрала, мада нешто јужније од центра. Два поменута складишта су на путу за Ариље, на левој страни Моравице, а нова дирекција Епса је у новом источном делу града, на другој страни реке.

Осим већ поменутих фактора који су деловали на развој чаршије Пожеге и Ариља, у случају Ивањице мора се изнети као веома значајан фактор положај самог насеља, који је због релативно узане долине, стрмих страна, утицао на издуженост насеља, а тиме и на положај појединих привредних и непривредних делатности у њему. Атрактивна долина је такође деловала на развој туристичке функције насеља, која је затим вршила утицај на развој трговине, занатства, а нарочито угоститељства, а једним делом и на развој остале привреде. Потребно је нагласити још и један фактор, а то је пространо залеђе. Оно је, за разлику од околине Ариља и Пожеге, изоловано планинама од других већих насеља, те му је Ивањица једино занатско, трговачко, па и саобраћајно средиште. Због тога се степен развоја ових терцијарних делатности у граду приближава Пожеги, чворном средишту саобраћаја у овој области.

ЗАКЉУЧАК

Карте просторног размештаја привредних и непривредних делатности и карте структуре појединих делатности омогућиле су да се размештај и развијеност појединих грана привреде у градовима у долини Моравице сагледа из посебног угла. Конструкција карата указала је на неколико значајних одлика ових делатности: на њихов размештај у насељима, на просторне димензије и, најзад, кроз одређене бројне вредности и на степен њиховог развоја. Ово је, потом, омогућило сагледавање разлика и сличности у размештају и нивоу развијености ових делатности у Пожеги, Ариљу и Ивањици.

За сва три насеља заједничко је то што је већина привредних (изузев индустрије) и других делатности, које су овде посматране,

концентрисана у старим градским језгрима-чаршијама. Чаршије су биле и остале центар привредног и непривредног значаја ових насеља од њиховог формирања у насеља са централним функцијама, тј. у насеља гравитациона средишта.

Иако су чаршије у сва три насеља, њихови најважнији пословни делови ипак међу њима има разлика. Оне се разликују по облику, различитих су димензија, а и концентрација објеката у њима различита је и по врстама и по броју.

Највеће димензије има чаршија Пожеге, што истовремено упућује да је Пожега најзначајнији привредни и непривредни центар. Пошто се налази на раскрсници путева Чачак—Пожега, правца исток—запад, и пута Косјерић—Ужице, правца север—југ, чаршија у Пожеги има крстаст облик са пространим тргом у средини.

Чаршије Ивањице и Ариља леже дуж значајне саобраћајнице, пута Пожега—Ивањица, и због тога су издуженог облика. Код Ивањице се ипак јављају и два попречна крака, мањих димензија, пошто је простор између реке и долиנסке стране релативно узан. По димензијама чаршија Ивањице следи иза Пожеге.

И у концентрацији објеката појединих делатности ове се три чаршије међусобно разликују. Код све три највећа је концентрација трговинских и занатских објеката. По броју ових објеката у чаршији на првом месту је Пожега, за њом следи Ивањица, и најзад Ариље. Однос ових објеката према осталим делатностима је у Пожеги 4 : 1, а у Ивањици и Ариљу 2 : 1. Ово показује да су градски центри, чаршије, ових насеља изразито трговинско-занатског карактера. Присуство других делатности у њима приближно је исто по броју (27:26:22). Пожега је ипак на првом месту по броју и по заступљености делатности. Пошто је Пожега старо здравствено и школско средиште у чаршији су остали и неки објекти здравства и школства. У чаршији Ивањице и Ариља тога нема, јер су им старе школе и пре биле ван чаршије, а нове су подигнуте у новим градским деловима. Значај здравствених средишта оба ова града су добила тек после другог светског рата.

Концентрација објеката појединих делатности у чаршији може да се изрази и кроз частину ових објеката. Честина је просечно метарско одстојање између два објекта исте врсте. Концентрација објеката појединих делатности, односно њихова честина, показује да су објекти трговине, занатства и угоститељства најгушћи у чаршији Ариља. По честини објеката трговине и занатства на другом месту је Пожега, а на последњем Ивањица. Угоститељски објекти, међутим, су нешто ближи једни другима у Ивањици а највише су међусобно удаљени у Пожеги. Према честини објеката трговине и занатства изгледа да је Ариље на првом месту и по значају ових грана. Напротив, и по броју објеката и по запослености у трговини и занатству Ариље заостаје иза Пожеге и Ивањице. Међутим, у Ариљу су ови објекти концентрисани, углавном, у центру, незнатан број је на новом пословном језгру код аутобуске станице, док се у Пожеги и Ивањици стварају мања језгра ван чаршије у новим градским деловима, тј. простор трговине, занатства и угоститељства јаче се шири

ван чаршије. Оваква честина трговинских и занатских објеката у Ариљу јавља се и због мањих димензија чаршије, због њене неизграђености у вертикалном смислу, а незнатан број објеката ван чаршије говори и о слабијој развијености овог града.

Објекти остале привреде најчешћи су у ариљској чаршији, по том у Ивањици а најређи у чаршији Пожеге, што, као и у ранијем случају, није последица значаја ових делатности у тим насељима него концентрације у чаршији.

Објекти саобраћаја у Ариљу, које је најмање значајно за саобраћај ове области, остали су у чаршији те се по честини у чаршији оно налази на првом месту. У Пожеги и Ивањици, саобраћајно далеко значајнији и по функцији у саобраћају, и по броју објеката и по броју запослених, саобраћајни објекти су већином ван чаршије, уз саобраћајнице.

Чаршија Пожеге је задржала стари јавно-управни-друштвени значај, јер се овде запажа највећа концентрација ових објеката и по броју и по честини. Њихово присуство у чаршији Ивањице и Ариља далеко је мање по броју и по честини, јер се развојем новог комуналног система и ширењем значаја ове делатности, у њима стварају нова језгра овог карактера изван старе чаршије.

Поређење броја становника који користе објекте наведених делатности у све три општине показује да најмање становника по једном објекту у скоро свим делатностима (сем јавно-управних и здравствених) има у Пожеги, што указује на највиши ниво развијености ових делатности у њој. У Ивањици објекти свих делатности имају највећи број корисника, што наводи на мисао да за просторно највеће залебе ове делатности нису у њој довољно развијене. Ариље је између Пожеге и Ивањице по развијености посматраној по броју становника који користе објекте наведених делатности. Једино објекти јавно-управно-друштвене и здравствене функције опслужују у Ариљу мањи број становника у поређењу са Пожегом и Ивањицом. Због тога је Ариље у овим делатностима на првом месту. Разлог ове појаве је то што Ариље као комунално средиште има готово све објекте јавно-управног и здравственог карактера као Пожега и Ивањица, а готово упола мање становника у општини.

ЛИТЕРАТУРА

1. О. Савић и М. Спасовски: Карте коришћења градског простора Пожеге, Ариља и Ивањице — Функционалне одлике и промене. *Geographica slovenica*, бр. 10, Љубљана 1980.
2. Народно јединство, илустровани званични алманах — календар Дринске бановине за буџетску 1930/31. годину, Сарајево 1930.
3. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. III 1931. године, књ. I, Београд 1937. и Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. III 1971. године, СЗС, књ. X, Београд 1974.
4. Б. Максимовић: Урбанизам у Србији, Београд 1938.
5. Миливоје М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, VIII део, Сарајево 1930. године.
6. Историјски архив Чачак: Окружни НО Чачак, K-12 1946—1947. године од 8. III 1946. у бр. 566 од 2. V 1946.

7. Стање новчаних завода у Србији на дан 31. децембра 1924. године.
8. Р. Симовић: Ужичка Пожега, Зборник радова Географског завода ИМФ, св. 1, Београд 1954.
9. Мирко Барјактаревић: Ариље (Прилог проучавању вароши у Србији), Гласник Етнографског института САНУ, II—III за 1953—1954. годину, Београд 1957.

Résumé

OLGA SAVIC

MILENA SPASOVSKI

ESPECES ET DISTRIBUTION SPATIALE DES ACTIVITÉS ÉCONOMIQUES ET NON-ÉCONOMIQUES DES VILLES DANS LA VALLÉE DE LA MORAVICA

— Analyse, caractéristiques et changements —

Le travail des mêmes auteurs »Cartes d'utilisation de l'espace urbain de Požega, Arilje et Ivanjica — Caractéristiques fonctionnelles et changements — publié dans *Geographica slovenica*, No 10, a fait ressortir, à travers huit catégories fondamentales, l'expansion territoriale et les principaux changements quantitatifs et qualitatifs qui sont concomitants de l'évolution contemporaine de ces agglomérations. En vue d'une analyse plus détaillée, sur les cartes nouvelles a été effectuée la décomposition de ces catégories qui embrassaient plusieurs espèces d'activité chacune. De cette façon on est venu aux catégories nouvelles qui montrent la part et la distribution des espèces particulières des activités économiques et non-économiques dans ces agglomérations à l'heure actuelle, et dans le cas d'Arilje même avant la deuxième guerre mondiale.

Par la première espèce de cartes (1—4) a été analysé, à travers 9 catégories, nouvellement établies, l'espace d'affaires, d'habitation et d'affaires, économique, social et d'administration publique et de communications. Se basant sur ces catégories on envisage les ressemblances et les différences dans l'importance économique et générale de ces agglomérations. Les différences dans la structure verticale de l'espace sur la base des catégories établies, ont montré aussi les différences dans la dynamique du développement des ces agglomérations.

Sur la deuxième espèce de cartes (5—8) on analyse ensuite l'espace utilisé pour les activités tertiaires. Les catégories isolées (65) ont indiqué la variété et l'importance actuelle de ces activités et pour Arilje on a présenté aussi la condition d'avant-guerre. De cette façon ont été établis les changements qui se sont produits dans le développement des activités tertiaires dans une période de 40 ans qui, avec quelques moindres différences, ont aussi trait à deux autres agglomérations. En même temps le niveau de développement des activités particulières économiques et non-économiques a été observé à travers la population employée dans ces activités, ce qui a, en général, confirmé les conclusions obtenues par

l'analyse de l'espace, resp. à travers le nombre des objets d'une catégorie déterminée.

Le nombre des objets des activités particulières et le nombre des habitants employés dans ces activités, ont montré qu'à Arilje, dans les années trente de ce siècle, la plus importante était l'activité artisanale, ensuite commerciale et de l'industrie hôtelière, et, à la fin, l'activité sociale et d'administration publique. En comparant l'état actuel avec celui d'avant-guerre, on a constaté aussi la décroissance de l'activité artisanale et de celle d'industrie hôtelière, et l'accroissement de l'importance du commerce, des communications et de l'activité sociale et d'administration publique de cette agglomération, ainsi que l'apparition de la fonction nouvelle — industrielle dans cette localité. Il s'est montré que l'industrialisation, l'urbanisation et, en rapport avec elles, aussi l'accroissement puissant de la population, sont des facteurs décisifs du développement des activités économiques et non-économiques à Arilje, ainsi que la proximité de Požega et d'Ivanjica, entre lesquelles cette agglomération est située.

En comparant et en analysant la distribution actuelle et le développement actuel des activités économiques et non-économiques dans toutes ces trois agglomérations on a observé aussi les différences et les analogies dans la forme et les dimensions des marchés anciens, dans l'apparition et la formation des centres d'affaires nouveaux en dehors de ces marchés, ce qui est particulièrement caractéristique de Požega, la plus grande et la plus importante de ces agglomérations. Dans l'espace de la vallée de la Moravica Požega est le plus important centre du commerce, des communications, de l'industrie et de l'administration, tandis qu'Ivanjica est le centre de l'industrie hôtelière, de la santé publique et du tourisme, important par rapport à Arilje. L'industrie, qui apparaît comme une branche nouvelle de l'économie, emploie dans toutes les trois agglomérations le plus haut pourcentage de la population totale et de la population active totale. Pour un tel rapport mutuel dans le développement de ces agglomérations particulièrement importante est la situation de Požega au point de vue des communications comme croisement des chemins et des voies ferroviaires dans la Serbie de l'Ouest, ainsi que le vaste arrière-pays montagneux pour lequel Ivanjica est le point de départ et le principal centre de gravitation. Les facteurs, ci-dessus mis en relief, de l'évolution contemporaine de ces villes, outre ces deux moments importants, ensemble avec les propriétés naturelles de la vallée de la Moravica dans la région d'Ivanjica, ont contribué à la distribution contemporaine de ces activités et au degré de développement de ces agglomérations.

L'analyse des activités tertiaires selon les espèces d'objets dans environ 65 catégories a montré les différences dans leur participation et dans leur distribution dans ces agglomérations, aussi bien que dans l'espace urbain de chaque agglomération particulière. Par une comparaison avec l'état d'avant la guerre, ont été constatées les tendances dans le développement des activités tertiaires à Arilje au cours de dernières 40 années ce qui, avec quelques divergences de moindre importance, caractérise aussi Požega et Ivanjica,

Les cartes de distribution spatiale des activités économiques et non-économiques (1—4) et les cartes de la structure des activités tertiaires (5—8) ont permis d'envisager la distribution et le développement des branches économiques particulières des villes dans la vallée de la Moravica sous un angle spécial. La construction des cartes a indiqué quelques caractéristiques importantes de ces activités: leur distribution dans les agglomérations, leurs dimensions spatiales et, à travers les valeurs numériques déterminées, le degré de leur développement. En outre on a appris aussi les causes fondamentales.

La caractéristique commune pour toutes les trois agglomérations est le fait que la plupart des activités économiques et autres, à l'exception de l'industrie, sont concentrées dans les noyaux urbains anciens — les marchés. Les marchés étaient et sont restés centre de l'importance économique et non-économique de ces agglomérations. La concentration des objets commerciaux et artisanaux y est la plus grande et leur rapport envers les autres activités est de 4:1 à Požega et à Ivanjica et Arilje 2:1.

Le nombre des habitants de la commune qui utilisent les objets des activités susmentionnées est différent dans chacune de trois agglomérations. Le plus petit nombre des habitants par un objet dans presque toutes les activités est à Požega, ce qui indique le plus haut niveau de développement de cette activité dans cette ville. Les objets de toutes les activités ont le plus grand nombre des usagers à Ivanjica, ce qui suggère que ces activités n'y sont pas suffisamment développées pour l'arrière-pays le plus grand du point de vue de l'espace. Par le nombre des habitants qui utilisent ces objets, Arilje se situe entre Požega et Ivanjica.

La représentation des espèces et de la distribution spatiale des activités économiques et non-économiques sur les cartes a une valeur spéciale, car elle représente la situation prise sur le terrain et le document du développement contemporain des villes dans la vallée de la Moravica. Elle rend possible d'analyser et d'établir les facteurs fondamentaux d'un tel état de chose.